

MONUMENTEN & LANDSCHAPPEN 18/4

JULI-AUGUSTUS 1999

TWEEMAANDELIJKS

M&L

BOVENGRONDS EN ONDERGRONDS MILIEUBEWUST ACTIEF

DENYS

Restauratie Kasteel van Poeke

Renovatie Justitiepaleis Gent -
ornamenten voorgevel

Restauratie buitengevels gerechtshof "Kasteel" van Turnhout

- Pijpleidingen, waterleidingen en collectoren
- Industriële leidingen en electromechanische uitrustingen
- Pompstations en waterzuiveringsinstallaties
- Renovatiewerken en speciale technieken
- Grondwerken en burgerlijke bouwkunde
- Tunnels, buisdoorpersingen en boringen
- **Restauratiewerken**
- Spoorwerken
- Milieutechnieken

DENYS

Industrieweg 124 - 9032 WONDELGEM (Gent) België
Tel. +32 (0)9/254 01 11 - Fax +32 (0)9/226 77 71

Cover: De wijnmuur van Wezemaal
(foto O. Pauwels)

Abonnements-voorwaarden 1999

België: 1300 fr. (ook losse nummers verkrijgbaar voor 250 fr.).
CJP'ers betalen: 1100 fr.
Buitenland: 2000 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.091-2206040-95 van Monumenten en Landschappen, Graaf de Ferraris-gebouw, Emile Jacqmainlaan 156 bus 7, 1000 Brussel met vermelding "M&L-jaarabonnement 1999".
U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Redactie

Monumenten en Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw
Emile Jacqmainlaan 156 - bus 7
1000 BRUSSEL
Tel. (02)553 82 34 - Fax (02)553 82 05
Vormgeving en productie: Luc Tack
Zetwerk en secretariaat: Diane Torbeyns

Internet

Website Monumenten en Landschappen:
www.monument.vlaanderen.be

Redactiecomité

Voorzitter: E. Goedleven.
Leden: A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle,
M. De Borgher, J. De Schepper, M. Fierlafijn,
J. Gyselinck, A. Malliet, G. Plomteux, L. Tack,
S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche,
Herman Van den Bossche, P. Van den Bremt,
Ch. Vanthillo, L. Wylleman.

Advertentiewerving

De Ganzerik, J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: (050)36 25 89 - Fax: (050)37 33 64

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: (050)47 12 72 - Fax: (050)34 37 68

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en
Monumenten en Landschappen
Luc Tack
Afdeling Monumenten en Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw
Emile Jacqmainlaan 156 - bus 7
1000 BRUSSEL
Tel.: (02)553 82 36 - Fax: (02)553 82 05
E-mail: Luc.Tack@lin.vlaanderen.be

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikelen berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Inhoud

10 De cisterciënzerinnenabdij Terhagen en de neogotiek

Beatrix Baillieul • Kaat Leeman

31 De conservatie van twee glasramen van Charles Van Crombrughe

Aletta Rambaut

41 De wijnmuur van Wezemaal, getuige van een wijnbouwproject uit de vroege 19de eeuw

Tom Avermaete • Bart Minnen • Eduard Van Ermen • Willy Bollens

65 Summary

BUILDING NV

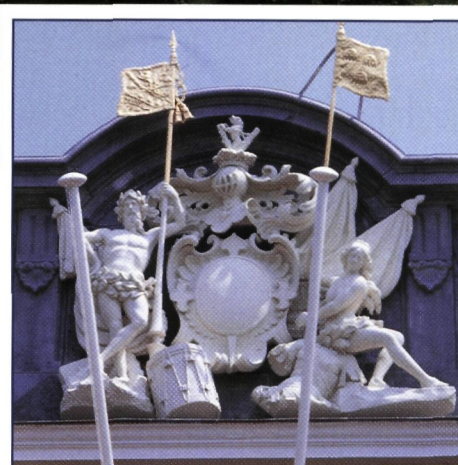
ALGEMENE BOUWONDERNEMING

RESTAURATIE

Districtshuis Sorghvliedt te Hoboken.

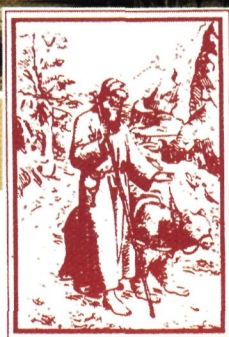
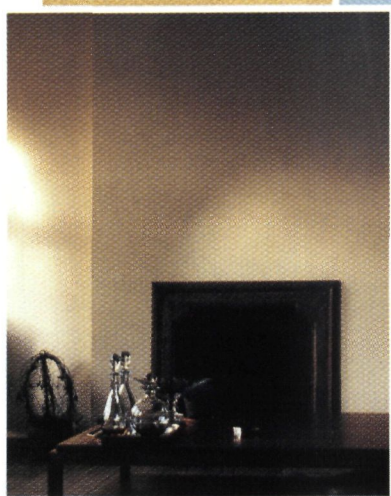
Eigen Steenkapperij

Oudebaan 117, 2640 Mortsel - Tel. 03/455.38.75 - Fax 03/455.38.80

Kalk voor renovatie, restauratie en decoratie van ons patrimonium !

*Miniere di San
Romedio*

HD SYSTEM GRUPPO TASSULLO spa

Unilit

natuurlijke hydraulische kalk
mortels voor binnen en buiten

Arte
Constructo

Arte Constructo bvba
Molenberglei 18
B- 2627 Schelle (België)
Tel.: 00.32.3/880.73.73
Fax: 00.32.3/880.73.70

CORIDECOR

kalkverven
binnen- en buitendecoratie

BEAL
Parc Industriel de Noville-Les-Bois
8, rue de Tronquoy
B-5380 Fernelmont
Tél.: 081/83.57.57
Fax: 081/83.57.67

NV Peetermans

Afdeling Bouw

Restauratie "De Biekens" Cogels Osylei 72-70, 2600 Berchem

Inkom

Jef ibens
voorzitter
gedelegeerd bestuurder

Dirk ibens
bestuurder
commerciële directie

Vóór restauratie

Ná restauratie

Vóór restauratie

Ná restauratie

Leystraat 22-24-26, Antwerpen

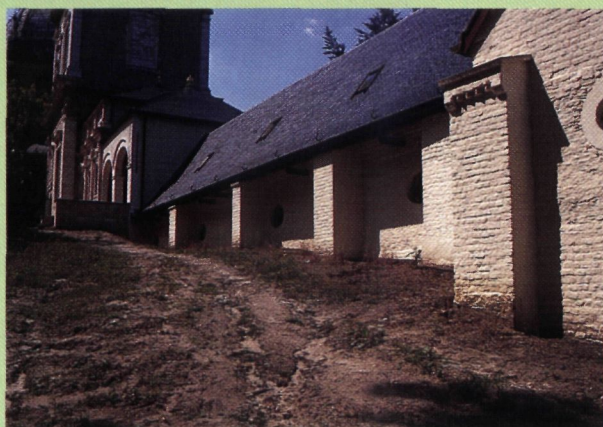
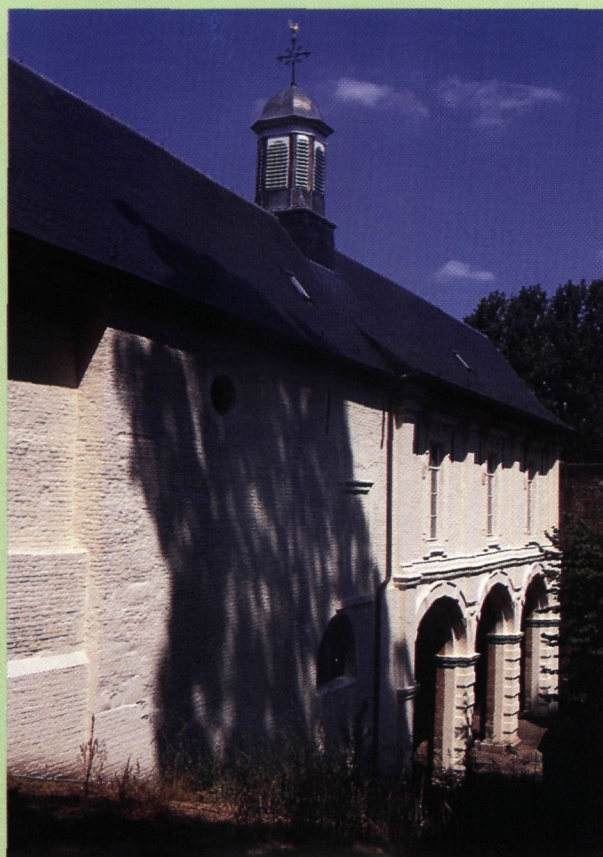
Renovatiewerken - Restauratiewerken
Verbouwingen - Monumenten & Gebouwen

Marialei 11 bus 4, 2018 Antwerpen
Tel. 03/230.20.15 - Fax 03/230.16.28

N.V. VAN LOY & CIE

ALGEMENE RESTAURATIEWERKEN

Restauratie Barokgang Scherpenheuvel

Studiebureel GEDAS

Architect R. Verspreuwen

Aarschotsesteenweg 4

2230 Herselt

Tel. (014) 54.43.97

Fax (014) 54.72.72

NIJVERHEIDSWEG 1 - 2240 ZANDHOVEN
TEL. (03)475 13 00 - FAX (03)485 74 47
Venecolaan 30 - 9880 AALTER
TEL. (09)375 12 66 - FAX (09)375 22 88

Foto A. Condes 03.542.13.81

Restauratie Schepenhuis Mechelen

Gevelreiniging • Betonherstelling • Gevelisolatie en bepleistering • Opstijgend vocht • Houtrestauratie • Ontmossen van daken

Restauratie

Residentie Belle-Vue Hotel La Rotonde Westende

Architect Van Ryselberghe anno 1911

Een realisatie van

Flor Bruxelman & Zoon n.v.

Sinds 1886

Restauratie - steenkapperij - renovatie

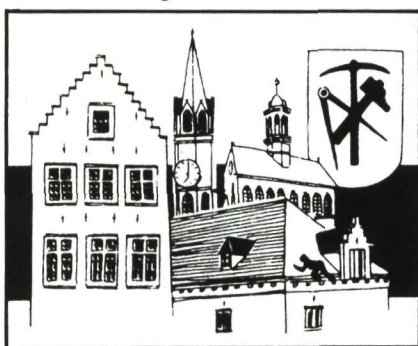
*Reigerstraat 8
9000 Gent*

*tel. 09/222.22.39
fax. 09/220.27.75*

MOREELS H

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

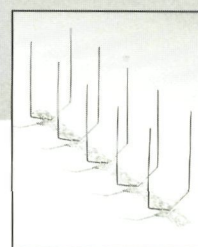
Tel. (053) 83 01 54 • Fax (053) 83 33 65

**Wij hebben allemaal bescherming
nodig, maar niet allemaal dezelfde !**

Duivenmest is door zijn
agressieve chemische
bestanddelen één van de
belangrijkste oorzaken van
onomkeerbare be-
schadigingen aan gebouwen
en monumenten.

Maar er is meer!
De duif, maar vooral
de duivenmest, brengt naast
het cultuurpatrimonium
ook onze gezondheid in
gevaar door overbren-
ging van ziekten zoals
ornithose, salmonella,
psittacosis, e.a.,...

Nu is er echter BIRDEX (een gamma diervriendelijke
afschrikingsmiddelen dat de duiven voorgoed weg
houdt van monumenten en gebouwen. Wilt u er meer
over weten, neem dan vrijblijvend contact met ons op.

P.E.C. International n.v.

Verbindingsstraat 2, B-9100 St.-Niklaas

Tel.: (03)776 84 39 - Fax: (03)777 35 09

Kunstatelier Gerard Thienpont bvba

Konservatie en Restauratie van Kunstwerken
Hout - Steen - Stucwerk • Schilderijen

Beeldhouwwerken • hout en steen

Decoratieve schilderwerken

Polycromeerwerken • Bladgoud

Kerkmeubilair

Onderzoek en behandeling

Rozenstraat 6 - 9810 NAZARETH (Eke)
Tel. (09) 385 54 32 - Fax (09) 385 45 52

Uw patrimonium...

...onze zorg

**Reeds meer dan 20 jaar restaureren, renoveren en
beschermen wij gebouwen en waardevolle monumenten.**

Reiniging, restauratie en renovatie van gevels
Restauratie en conservatie van steen
Traditionele zuivere kalkpleisters en kaleilagen
Mineraalverven en silicaatpleisters
Cement- en kunststofgebonden gevelpleisters
Warmte-isolerende pleistersystemen
Betonherstelling en -bescherming
Duivenwering
Houtworm- en zwambestrijding
Polymeerchemische houtrestauratie en -versteviging
Brandremming op hout, beton en metaal
Injectiewerken
Vochtwerking en waterdichting
Renovatie- en verbouwingswerken

Referenties op aanvraag

**Onze vaklui worden begeleid door
gespecialiseerde ingenieurs en kunsthistorici**

Solar nv

Tel.: 03-766.11.66 - Fax: 03-777.35.09

Kleine Breedstraat 33 - B-9100 SINT NIKLAAS

Erkend aannemer cat. D kl.1, o.cat. D1 kl.3, D21 kl.3, D24 kl.4.

Evenwicht tussen wetenschap en vakmanschap

Dakwerken G. BOSCH

b.v.b.a.

Dak-, Zink- & Roofingwerken
Specialiteit:

Restauratie van oude daken

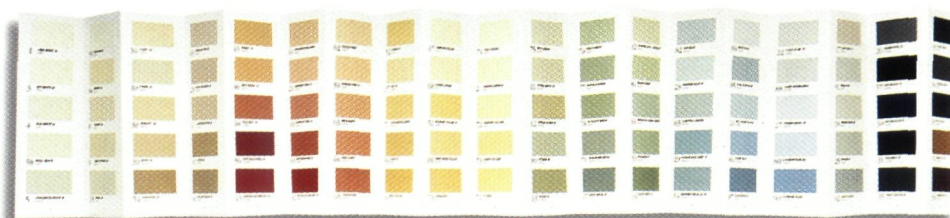
Aartrijkestraat 109 8820 Torhout
Tel. 050/21.10.85 - Fax 050/22.06.17
Reg. nr. 051511

F&B

FARROW & BALL

Manufacturers of Traditional Papers and Paint - Fabrikant van The National Trust Range of Paints

EMENTE BVBA MUTSAARDSTRAAT 16 - 2000 ANTWERPEN

BEL VOOR KLEURKAARTEN, PRODUCTINFORMATIE EN VERKOOPPUNTEN TEL.: +32.3.233 18 91 FAX: +32.3.226 44 98

F&B

N.T.G. - GENT -
Definitief ontlast van de vieze ontlasting door
duiven dankzij:

ECOPIC®

Een architectuur zonder duiven

Inlichtingen:
Herreman en Lippens,
Brusselsesteenweg 188A
9090 Melle
Tel. (09) 252 13 40
Fax (09) 252 31 59

bvba HERREMAN & LIPPENS

Beatrix Baillieul
Kaat Leeman

DE CISTERCIËNZERINNENABDIJ TERHAGEN EN DE NEOGOTIEK ⁽¹⁾

▲
De neogotische
kapel
(foto O. Pauwels)

Naar aanleiding van de deelname van de cisterciënzerinnenabdij Terhagen aan de Open Monumentendag en de groeiende vraag naar historische informatie over de gebouwen werden de archieven aan een grondig onderzoek onderworpen. Dit onderzoek wierp een nieuw licht op de kloostergebouwen en op de bijzonder elegante 101-jarige neogotische kapel en haar geschiedenis. De opening op 6 februari 1998 van het museum van de Zusters van Liefde in het klooster in de Molenaarsstraat te Gent en de plaatsing van twee gerestaureerde glasramen van Charles Van Crombrughe in het museum vormen dan ook de aanleiding om de glasramen en de kapel te situeren in hun historische evolutie.

HET CISTERCIËNZERKLOOSTER EN DE EERSTE KAPEL VAN TERHAGEN

De abdij Terhagen in de Molenaarsstraat te Gent werd door een gemeenschap van cisterciënzerzusters opgericht in 1603. Op dat moment had ze reeds een hele geschiedenis achter de rug. De abdij *Domus Gaudii* – in de volksmond Terhagen – werd namelijk gesticht in 1230 nabij Axel (Zeeuws-Vlaanderen), met steun van de plaatselijke heer. Op voorspraak van de gravin van Vlaanderen en haar zus, Margareta van Constantinopel, verkreeg ze aansluiting bij de orde van Cîteaux in 1236. De abdij had door haar ligging veel te lijden van overstromingen, veroorzaakt door dijkbreuken en springvloeden. Het gebrek aan materiële welstand dat daar onmiddellijk uit voortkwam en een gevoel van onveiligheid dreven de zusters uitein-

De Abdij te Terhagen af behaeg

◀ De abdij voerde als wapenschild een lam omringd door een haag, vandaar de benaming: Terhagen. De wapenspreuk was: *Gaudete in Domino semper* (Verheugt u in de Heer, altijd) (RUG - handschriftententoonstelling)

delijk naar betere oorden. Ze zochten toevlucht in Gent waar ze, gedwongen door de politieke en religieuze troebelen in de 16de eeuw, definitief zouden blijven. Na enkele omzwervingen vestigde het klooster zich in de wijk Vogelenzang in de Molenaarsstraat (2).

In het archief van de Zusters van Liefde bevindt zich een *Calendarium* van de cisterciënzerinnen-abdij Terhagen. Dit 17de-eeuwse manuscript bevat naast een obituarium ook een uitgebreide kroniek van Terhagen (3). Daarin is een erg interessante lijst opgenomen van alle abdisen en hun verwezenlijkingen, waarin de aangroei van het domein, de bouw van het kloostercomplex en alle verbouwingen beschreven zijn.

Maria Van Hoecke, de twintigste abdis (1603-1609) van Terhagen, kocht het *Kaetsspel* in de Molenaarsstraat in 1606 en liet er de kapel en een reeks andere gebouwen optrekken, zoals een werk-kamer, het kapittel, de refter, de keuken, het pothuis en het abdishuis. Dat de gemeenschap weinig financiële armslag had blijkt duidelijk uit het volgende relaas: "...sy heeft met haer eyghen handen aerde ende steenen met eenen cordewaghen gevoert totte fondatie van het nieu clooster."

Onder de volgende abdis (1609-1636), Joosine de la Rooyere, werd de kapel afgewerkt en in 1614 toegewijd aan Sint-Bernardus en de elfduizend maagden. Zij liet de kerk bevloeren en lambriseren en ze liet ook een koorgestoelte, een hoogaltaar en een orgel plaatsen. Onder haar bestuur werden eveneens de brouwerij, de boerderij, de grote spreekkamer, vier panden en het 'houthuys' opgetrokken in hout. Met de rentes van enkele religieuzen kocht ze de aangrenzende kapelrij van Sint-Veerle en voegde die bij het domein van Terhagen.

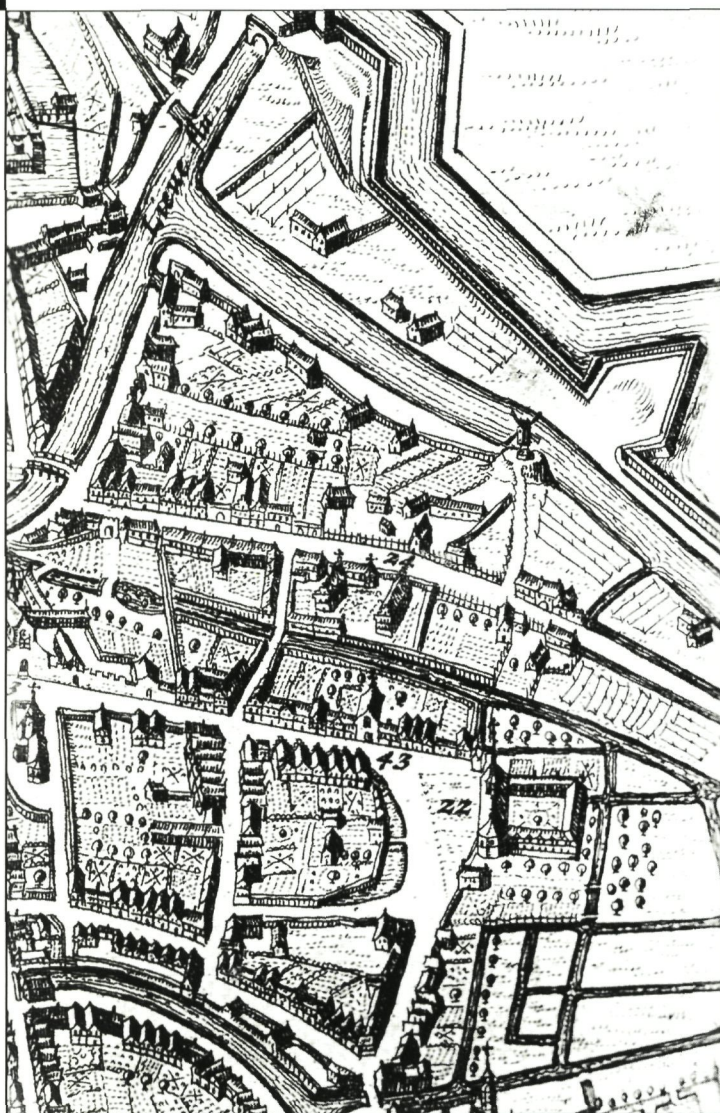
Het plan van de stad Gent, getekend door Hondius in 1641, geeft deze situatie weer. De kapel was circa 26,5 meter lang en 7 meter breed, paalde aan de straat en had een driezijdige apsis. Vijf doorbrekingen verlichtten de kapel aan de straatkant. Zowel de kapel als het klooster werden opgetrokken in traditionele bak- en zandsteenarchitectuur, waaraan later barokelementen werden toegevoegd. Tussen 1641 en 1675 werd het torentje op de kapel geplaatst. Verder werd tussen het abdishuis, gelegen op de hoek van de Kriekerij (4) en de

◀ *Calendarium* van Terhagen, begonnen in 1647, geschreven op perkament en bevat in een houten kist met leerbekleding en koperbeslag.

Onder de naam van iedere abdis staat een korte biografische nota, haar verwezenlijkingen en de zusters die door haar zijn geprotest (AZLJM - Gent)

▲ Een detail van het plan van de stad Gent, getekend door Hondius in 1641, met de abdij Terhagen (SAG - Atlas Goetghebuer)

Molenaarsstraat, en de kapel een ingangspoort met poorthuis gebouwd.

Van de Lieve, het kanaal dat Gent met de zee verbond, liep een aftakking over het domein van de paters augustijnen naar de abdij Terhagen, waarvan het water gebruikt werd om de tuin te bevoeien. Dit Augustijnenvaartje werd halfweg de 17de eeuw afgepeild en er werden muren gebouwd om de loop vast te leggen. Tijdens het laatste kwart van de 17de eeuw werden langs dit vaartje de brouwerij en de bakkerij gebouwd.

De 25ste abdis, Constantia Ghellinck, werd geïnstalleerd in 1700 en regeerde tot 1716. In die periode werd de houten slaapzaal van de zusters vervangen door een stenen gebouw en werd het pand bevoerd. Zij liet eveneens vrij ingrijpende verbouwingswerken uitvoeren aan de kapel.

In 1706 werd de zoldering overwelfd. We kennen de precieze datum omdat tijdens een verbouwing aan het eind van de 19de eeuw in de muur achter de preekstoel, geplaatst in 1860, een steen werd gevonden met de volgende inscriptie: *"Hier ligt begraven Jacobus De Man, doodgefallen in deese Kerck, den 21 juny 1706. R.I.P."* (5). Tezelfdertijd liet Vrouwe Ghellinck een ingangspoort voor de kapel bouwen in klassicerende barokstijl (Lodewijk XIV). Het is een rondboogdeur ingeschreven in een hardstenen omlijsting met geblokte rechtstanden en een verdiepte doorlopende geblokte omlijsting, bovenaan doorbroken door een decoratieve sluitsteen met een engelenkopje. Onder- en bovenaan de lijst bevinden zich C- en S-krulmotieven. De kroonlijst is sterk geprofileerd en wordt onderbroken door uitzwenkende voluten geflankeerd door decoratieve bloemsculpturen. Bovenaan in de rondboognis staat een sculptuur van de Heilige Bernardus. Er bevinden zich, naar analogie met de deur, geblokte rechtstanden in de rondboog en er is tevens een herhaling van de C-krulmotieven. Het geheel wordt bekroond door een rondboog met strakke uiteinden.

Deze ingangspoort werd tussen 1820 en 1833 verplaatst, waarbij de bovennis verdween. Zij werd in 1897 volledig afgebroken voor de bouw van de neogotische kapel.

De twee volgende abdisen lieten vooral herstellings- en verbeteringswerken uitvoeren: het hoogaltaar werd gebouwd, de kerktoeren hersteld, de doodselder kreeg een bevoering, de daken van de kloostergebouwen werden afgedekt met schaliën, marmeren vloeren werden aangebracht in de kerk en het kapittel, de hofmuur en twee kelders werden gebouwd, één voor boter en één voor bier.

De laatste abdis van Terhagen had heel wat verbouwingsplannen, die echter achterhaald werden door de politieke gebeurtenissen aan het einde van de 18de eeuw.

ABRUPT EINDE VAN HET MONIALE LEVEN IN TERHAGEN EN DE NIEUWE BESTEMMING ONDER DE ZUSTERS VAN LIEFDE (6)

De eerste jaren na de Franse inval in 1793 woedde in onze streken een ware antiklerikale stroming. Het einddoel was de invloed van de Kerk in alle door haar beheerste sectoren in die mate te verminderen dat er een werkelijke scheiding van Kerk

▲ Het barokke portaal van de kapel van Terhagen gebouwd in 1706 onder abdis Constantia Ghellinck. Deze ingang verdween samen met de kapel in 1897 voor de neogotische constructie (SAG - Atlas Goetghebuer)

en Staat mogelijk werd. In 1796 werden bij wet alle kloosters en geestelijke stichtingen opgeheven en werden de kloostergoederen, roerende en onroerende, verbeurd verklaard ten voordele van de staat. Het beheer ervan werd toevertrouwd aan de nieuw opgerichte godshuizencommissies. Samen met 26 andere kloosters in Gent, werd ook Terhagen het slachtoffer van deze politiek: *"... het gemeynte, bestaende in 19 religieusen, eene novitie en 8 leeke susters op den 27 december 1796, ten 5 uren savens door 30 gewaepende Fransche soldaeten uyt het klooster gedreven waeren. De religieusen van alle tydelyke middelen berooft syn geгаen daer sy konden, het meeste deel by hun vrienden."* (7)

Op 28 april 1797 werd het leegstaande klooster te koop aangeboden en een zestal weken later werd een koop afgesloten met Van Hecke, een lijnwaad-fabrikant. De vastgestelde prijs, die 361.000 pond in assignaten bedroeg, bleek uiteindelijk toch te hoog voor de koper en bij wet van 1 december 1798 vervielen zijn eigendomsaanspraken op de abdij. De staat verpachtte de abdijgrond binnen de ommuring en verhuurde de gebouwen. De kapel werd gebruikt als stal en magazijn en de woonvertrekken werden aan Joseph Van Ganzen verhuurd, die de gebouwen goed onderhield. In 1801 richtte hij – tevergeefs – een verzoekschrift aan de prefectuur, waarin hij vroeg om de terugbetaling van uitgaven voor herstellingswerken, onder meer aan de sloten, de deuren, de vensters en glaswerk en de daken. In het financieel jaaroverzicht van de opbrengst van de eigendommen van Terhagen staat evenwel genoteerd dat verschillende 'citoyennes' de appartementen huurden en tevens stond het pand bekend als een 'bekaamd slecht huis', hetgeen ons doet vermoeden dat J. Van Ganzen Terhagen ingericht had als een bordeel.

In 1803 werd de prefectuur verzocht de abdij van Terhagen af te staan aan de stad, waarna alles ontruimd en opgemeten werd. De Gentse godshuizencommissie was namelijk reeds een tijdlang op zoek naar een oplossing voor de opvang van chronische zieken, die nergens terecht konden. Het plan was de abdij Terhagen in te richten als een 'hospice' voor ongeneeslijk zieken. Het enige wat nog ontbrak, waren mensen om de zieken te verzorgen...

De Kerk had door de Franse Revolutie haar traditionele voorrechten moeten prijsgeven en ze bezat geen monopolie meer op caritatief en cultureel vlak. Toch kreeg ze van de staat nog voldoende ruimte om haar geestelijke zending uit te oefenen. Eén van de kenmerken van dit katholiek reveil was de oprichting van talrijke nieuwe congregaties, die zich vooral richtten op ziekenzorg en onderwijs.

De Zusters van Liefde van Jezus en Maria was één van de eerste stichtingen en groeide uit tot de belangrijkste van deze congregaties. Deze congregatie werd in 1803 te Lovendegem opgericht door Petrus Jozef Triest. Het succes van deze prille stichting was de Gentse gezagsdragers niet ontgaan en ze verzochten de Zusters van Liefde zich in Terhagen te vestigen om er het hospitaal voor ongeneeslijk zieken te beginnen.

▼ Portret van kanunnik Petrus Jozef Triest, stichter van de congregatie van de Zusters van Liefde, door Charles Picqué 1835 (AZLJM - Gent)

Op 30 juli 1805 kwamen P.J. Triest en de zes eerste zusters aan te Gent. Hun eerste werk was het weer bewoonbaar maken van de gebouwen.

Een tijdgenoot schreef: "... d'abors il n'y eut que quelques chambres capables d'être habitées, la ruine de cette maison étoit grande ..." (8). De Franse prefect van het Schelvedepartement, G. Faipoult, zorgde voor financiële steun. Op 29 augustus 1805 besloot hij de fondsen vrij te maken voor het 'hospice' voor ongeneeslijk zieken: "... il est indispensable de pourvoir ... à quelques réparations urgentes aux bâtiments qu'elles (les soeurs) vont habiter." Er werd 3.500 frank overgemaakt aan P.J. Triest voor de herstelling van de gebouwen en de daken en voor de inrichting van de slaapzaal van de zusters (9).

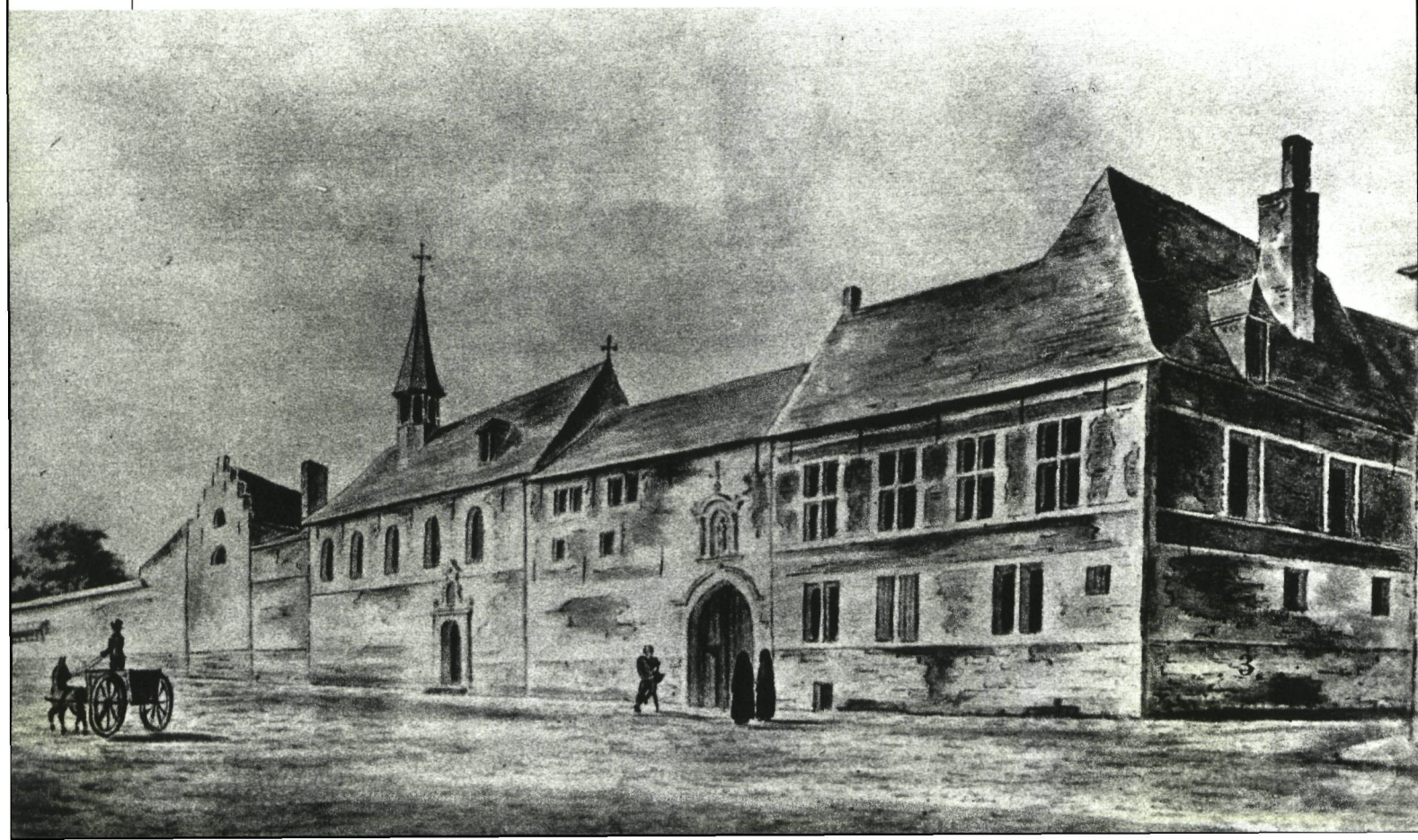
Ook de kapel was in slechte staat, hetgeen niet te verwonderen was na het jarenlange gebruik als stal en magazijn. Op een plan, getekend door architect Pisson in 1803 (10), is een altaar de enige aanwijzing van aanwezig meubilair. Een nauwkeurige beschrijving is echter niet voorhanden. Toch moet P.J. Triest er vrij snel in geslaagd zijn om de kapel opnieuw in te richten, want op 24 maart 1806 werd ze bij bisschoppelijke ordonnantie een openbare bidplaats.

▼ Ingekleurde pentekening van de abdij Terhagen door Joseph Wijnants. Deze Hollandse soldaat, in Gent gekazerneerd tussen 1820 en 1823, maakte 135 aquarellen van Gentse stadsgezichten (SAG)

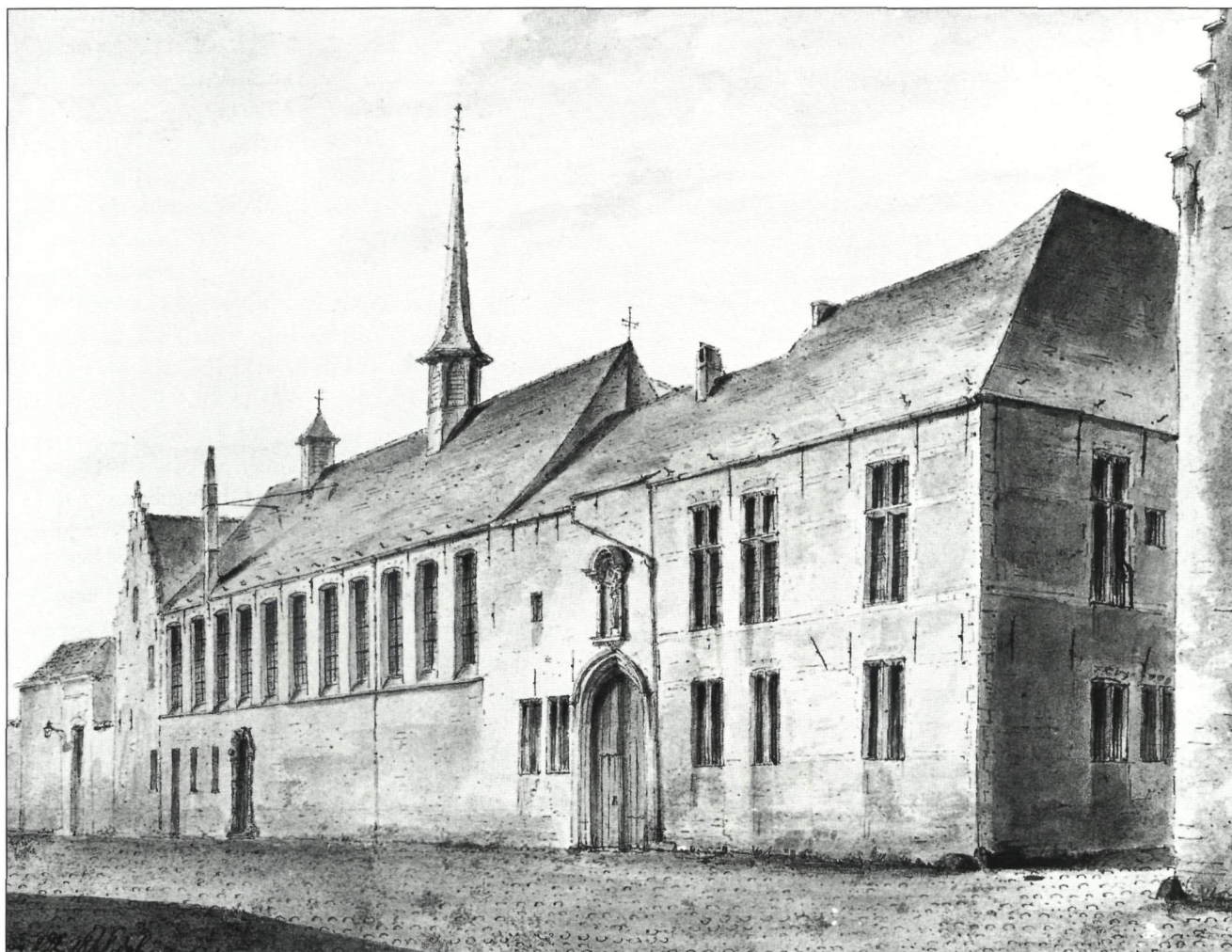
DE VERBOUWINGEN VAN DE 17DE-EEUWSE KAPEL TIJDENS DE 19DE EEUW

Tussen 1820 en vermoedelijk 1833 liet P.J. Triest de kapel vrij ingrijpend verbouwen. Uit een vergelijking van twee pentekeningen van de abdij (één van de Nederlandse soldaat Jos Wijnants van 1820-'23 en een andere van A. Van den Eynde, tekenaar van de Gentse verzamelaar Goetghebuer, van 1848) blijken duidelijke verschillen. In 1820-'23 telde de kapel slechts vijf vensters, die vrij klein waren en hoog in de gevel geplaatst stonden. De barokke ingangspoort met bovennis bevond zich tussen het eerste en het tweede venster en kwam direct uit in de kapel. Het gebouwtje links van de kapel vertoonde geen enkele doorbreking en was lager.

In 1848 daarentegen liep de gevel van de kapel ononderbroken door tot aan het grote dwarsgebouw. De ramen waren verlaagd en in plaats van vijf vensters had de kapel er toen zeven. Uit latere documenten blijkt dat enkel de ramen aan de straatkant werden verlaagd. Aan de andere kant bevond zich namelijk het pand, waarvan het dak te hoog kwam voor de aanpassing van de vensters. De ingangspoort werd onder het achtste raam

▲ Ingekleurde pentekening van de abdij Terhagen, door August Van den Eynde in 1848. (SAG - Atlas Goetghebuer). De verschillen met de tekening van Wijnants zijn opvallend.

geplaatst, waardoor de bovensis met de Heilige Bernardus moest verdwijnen. De publieksingang van de kapel kwam uit in een gang, waar men via een deur achteraan in de kapel binnentrad. In de vier traveeën die de verbinding vormden tussen de kapel en het dwarsgebouw links bevonden zich op beide bouwlagen vier doorbrekingen. De tweede deur (links van de publieke ingangspoort) was de ingang van het klooster. Zeer waarschijnlijk werd, samen met deze verbouwingswerken, ook het inte-

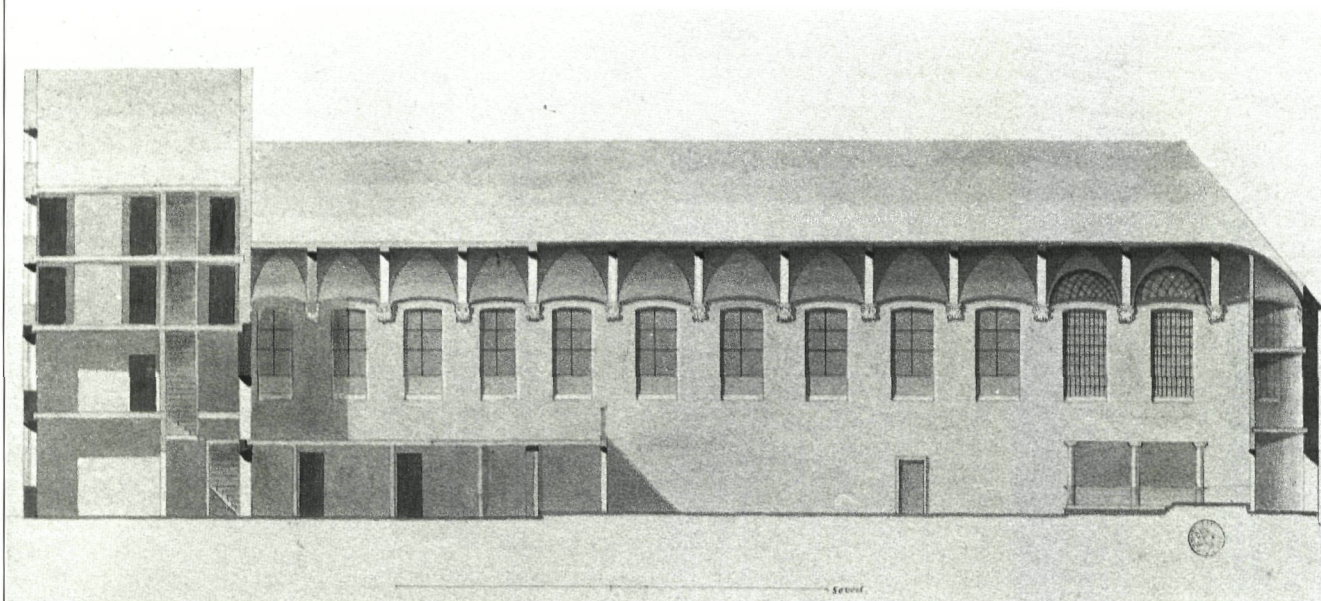
rieur opnieuw gedecoreerd, maar daar is evenwel geen spoor van terug te vinden in de archieven.

Van de verbouwing zelf vermelden de archieven trouwens evenmin iets. In het Gentse stadsarchief is geen bouwaanvraag voor deze toch vrij ingrijpende verandering aanwezig. Hiervoor hebben we geen afdoende verklaring kunnen vinden. Andere bouwaanvragen voor kleinere verbouwingswerken aan het klooster uit die periode zijn wel bewaard. Toch zijn we er vrij zeker van dat deze verbouwing heeft plaatsgevonden. Enerzijds staat Wijnants bekend als een accuraat tekenaar en anderzijds wordt de afbeelding van Van den Eynde bevestigd door een iets oudere tekening van Bouvy (11), die dateert van ten laatste 1843. Tevens is het verschil in hoogte tussen de ramen aan de straatkant en die aan de kant van het pand een aanwijzing van een verbouwing. Ook het verdwijnen van de bovensis van het barokke ingangsportaal wijst in die richting.

We dateren deze werken tussen 1820 (de tekening van Wijnants) en vermoedelijk 1833. Van dan af was Benedictus De Decker, tweede algemene overste van de congregatie (1836-1874), aanwezig in Terhagen als coadjutor van P.J. Triest. Zijn bekommernis om het patrimonium en zijn betrokkenheid bij latere verbouwingen laten veronderstellen dat hij in zijn verslag van 1860, over de toestand van de kapel, de verbouwing zou hebben vermeld. Deze heeft dus hoogstwaarschijnlijk plaatsgevonden vóór zijn aankomst in Terhagen.

Bruyenne was rond het midden van de 19de eeuw de huisarchitect van de Zusters van Liefde en werkte voor hen onder meer te Kortrijk, Gent, Sint-Truiden, Lovendegem, Brussel, Neufville en Lokeren. Hoe hij in contact gekomen is met de congregatie of met Benedictus De Decker hebben we niet kunnen achterhalen. Vanaf 1861 (na de restauratie in Gent) was zijn dochter, Marie (1847-1905), ingeschreven in de gerenommeerde kostschool Onze-Lieve-Vrouw-ter-Engelen in Kortrijk, bestuurd door de Zusters van Liefde.

▲ Doorsnede van de kapel uit de 19de eeuw. De eigenlijke bidplaats werd gevormd door het rechte deel — zeven vensters lang. Door het kerkportaal op straat kwam men via een gang achteraan in de kapel binnen. Pentekening gekleurd met waterverf door P.J. Goetghebuer, 19de eeuw (SAG - Atlas Goetghebuer)

Kanunnik De Decker hechtte volgens het memoriaal van Terhagen veel belang aan de goede toestand van de kapellen en de bidplaatsen van de congregatie. In 1860 gaf hij de opdracht voor de restauratie van de kapel van Terhagen aan architect Justin Bruyenne (1811-1896) uit Doornik, omdat: "*L'église de l'Abbaye de Terhagen avait un extrême besoin d'être restaurée*" (12).

Justin Bruyenne werd op zestienjarige leeftijd ingeschakeld in het schrijnwerkersatelier van zijn vader, dat een honderdtal mensen tewerkstelde. Ondertussen volgde hij tekenlessen aan de Academie van Doornik, waar hij les kreeg van eminente architecten, waaronder Bruno Renard. De combinatie van een goede praktijkervaring in het schrijnwerkersatelier en de studie van de monumenten zelf en van de voornaamste publicaties over architectuur, maakte van Bruyenne één van de belangrijkste architecten in het Doornikse. Hij was een bijzonder productief man en een volledige opsomming van zijn zeer verscheiden oeuvre is hier onmogelijk. Hij bouwde privéwoningen, landhuizen, grafkapellen en -monumenten, scholen, gemeentehuizen, kloosterkapellen; hij restaureerde en verbouwde talloze kastelen en kerken. Zijn beste werken zijn gebouwd in neo-Romaanse en neogotische stijl. Bruyennes levenswerk was ongetwijfeld de restauratie van de kathedraal van Doornik. Gedurende bijna 50 jaar

werkte hij aan de kathedraal en poogde hij haar opnieuw in de oorspronkelijke toestand te herstellen (13).

Benedictus De Decker liet ons een beschrijving na van de kapel vóór de restauratie: *"Nevens den Autaer waren twee deuren, waer boven de beelden stonden van den HH. Vincentius en Bernardus, den Autaer was geschilderd in marber van verscheide kleuren, het tabernakel in 't wit met goud. Geheel de Kerke was effen gehokkert (sic) kleur zonder enige boiserie, en voor den choor der Zusters eene gemeene houten balustrade (die nu in ijzer is gemaekt gelijk aan de communiebank), den preekstoel was heel gemeen en gelijk den abat-voix in simpel hout, alles geschilderd in acajou. Er waren geen andere beelden als die van de HH. Vincentius en Bernardus – volgens den regel – de orgelkas was in ornamenten als een buffet. Den choor was aldan effen, zonder geschilderde boiserie of spreuken, het antependium van de Autaer was oud en belagheijk simpel"*. (14)

Voor de restauratie van de 17de-eeuwse kapel opteerde de architect voor de neorenaissancestijl. De meest ingrijpende verandering, architecturaal gezien, was het verlagen van de vensters aan de kant van het pand. Deze waren een vierde kleiner dan de vensters aan de straatkant, een gevolg van de verbouwing die plaatsvond tussen 1820 en 1833. Om dit mogelijk te maken moest het dak van de pandgang verlaagd worden en de architect opteerde voor een plat dak met zinken bekleding.

Op de kale muren werden teksten uit de Heilige Schrift aangebracht. De houten koorafsluiting werd vervangen door een smeedijzeren van de hand van Auguste Janssens Laubin (1823-1913) uit Gent.

De lambriseringen in het koor, de preekstoel en de heiligenbeelden waren afkomstig van het atelier van Francies Jacobus Delanier (1812-1900). Zijn atelier realiseerde omstreeks 1850 onder meer ornamenten en beelden in plaaster of gips. Die hadden het voordeel dat ze veel lichter waren dan de tot dan toe gebruikelijke natuurstenen. Hij werkte zowel voor burgerlijke als voor religieuze opdrachtgevers. In 1845 leverde hij de 'carton-pierre' voor de feestzaal van de selecte Gentse burgervereniging 'La Concorde' aan de Kouter. Lodewijk Roelandt was de architect van deze feestzaal en was tevens verantwoordelijk voor de decoratie. In hetzelfde jaar werkte Francies Delanier in de grote spreekkamer van het Gentse

bisschopshuis aan 27 vergulde groteske hoofdjes in gips en in 1848 werden schelpen, bloemenslingers en maskers uitgevoerd als onderdeel van de neorenaissancedecoratie in de feestzaal van de balboogmaatschappij Nemrod. Kort daarna, in 1851-1853, vervaardigde hij dan weer de houten neogotische preekstoel in de Sint-Amanduskerk van Sint-Amandsberg.

Het bestaande altaar, de lambriseringen en het gewelf werden in 17de-eeuwse stijl geschilderd door glasschilder Van Crombrughe-De Keukelaere (15) (1823-1893), huisschilder van beroep en één van de weinige glasschilders in die tijd. Dezelfde kunstenaar werd dan ook belast met de uitvoering van twaalf gebrandschilderde ramen, waarvoor hij samenwerkte met Constant De Bruycker (1823-1896), een glas- en kunstschilder uit de Sleepstraat te Gent.

Om de plaatsing van de glasramen mogelijk te maken was het noodzakelijk de voormelde veranderingen aan de vensters door te voeren. Op 11 maart 1860 diende B. De Decker de volgende bouwaanvraag in bij de stad Gent: *"... qu'il désire placer dans chaque fenêtre (au nombre de onze) de l'église du Couvent des Soeurs de charité à Gand un montant en pierre de taille conformément indiqué au plan ci joint en triple."* De bouwaanvraag geldt voor de elf vensters aan de straatkant, dus ook voor het gebouw dat in het verlengde van de kapel

Medaillon met de Heilige Antonius, gebrandschilderd door Charles Van Crombrughe voor de kapel van Terhagen. Dit detail maakt deel uit van een wapenschild, dat geplaatst was onder de Heilige Dymphna. Het werd geschonken door kanunnik Hélias d'Huddeghem, die directeur was van het Sint-Antoniusgodshuis.

lag. Waarschijnlijk werden die vier laatste monelen enkel geplaatst voor de eenvormigheid en niet met het oog op het aanbrengen van gebrandschilderde vensters. We mogen veronderstellen dat de vijf ramen van de kapel aan de kant van het pand dezelfde behandeling ondergingen. Elke steekboogvormige raamopening in de bidplaats werd dus door een natuurstenen moneel in tweeën verdeeld, waardoor 24 lancetten ontstonden. In elk lancet werd één heiligenfiguur afgebeeld. Tussen december 1860 en augustus 1864 werden de 12 ramen aangebracht en ook twee 'valse vensters' beschilderd. Dat de glasramen niet in één keer geplaatst werden, kwam doordat B. De Decker slechts een beperkt budget had en voor de meeste ramen op milde schenkers moest rekenen. Onder de figuur, die de patroonheilige van de schenker voorstelde, kwam zijn of haar wapenschild of, ingeval de weldoener niet van adel was, de initialen.

B. De Decker maakte een volledige beschrijving van de ramen en hun plaatsing in de kapel. Beginnen we met de zeven ramen aan de straatkant.

In het sanctuarium werden ter herinnering aan de vier bisschoppen die het bisdom bestuurden sinds de oprichting van de congregatie, twee glasramen gedecoreerd met hun patroonheiligen en hun wapens.

Buiten het sanctuarium, aan dezelfde kant, werden twee glasramen geschonken door kanunnik Idesbaldus Hélias d'Huddeghem (1804-1866), directeur van het Sint-Antoniusgodshuis en goede vriend van B. De Decker.

▼ Foto van de familie Van Hoecke. Uiterst links staat Emile Van Hoecke, bouwmeester van de neogotische kapel. Naast hem staat Edgard, zijn zoon, die eveneens architect was (Privé-bezit)

Het vijfde glasraam verwijst naar de Maatschappij voor de Moederlijke Liefdadigheid, een vereniging die behoeftige vrouwen bijstond in het kraambed. Het zesde glasraam is een gift van de dames van de bewaarscholen. Deze vereniging werd in 1846 opgericht door B. De Decker om jonge arbeiderskinderen op te vangen. Het zevende glasraam werd geschonken door een neef van kanunnik De Decker, Louis Janssens en Jeannette Smits, zijn echtgenote.

Aan de kant van het hospitaal werden slechts vijf ramen gebrandschilderd. In het koor waren er namelijk twee blinde vensters, doordat een vleugel van het 'hospice' daar haaks op de kapel stond. In deze twee vensternissen werden muurschilderingen aangebracht. Ze stelden de patroonheiligen voor van de algemene oversten die tot dan toe de congregatie hadden bestuurd.

Het achtste glasraam werd geschonken door Xaveria Liedts, zuster van eerwaarde Moeder Borgia, vierde algemeen overste (1852-1873). Het negende raam werd geplaatst uit erkentelijkheid voor de heer en mevrouw Jean Casier-de Hemptinne, die financieel hadden bijgedragen tot de restauratie van de kerk. Glasraam tien was eveneens een gift van de Vereniging van de Moederlijke Liefdadigheid en glasraam elf was een gift van de dames van de bewaarschool. Het laatste glasraam werd geschonken door B. De Decker uit erkentelijkheid aan baron de Bonstetten en zijn zuster Alberta de Bonstetten (Doornik, 30/06/1805-Gent, 14/02/1865), in 1826 ingetreden bij de Zusters van Liefde als Zuster Gonzaga.

In 1888 was de toenmalige algemeen overste genoodzaakt de vloer van de kapel te laten uitbreken, ten gevolge van een enorme vochtigheid. Daarbij bleek dat de grafkelders van de cisterciënzerinnen volledig onder water stonden. Na drooglegging vond men een zestigtal graven met nog enkele doodskisten en complete skeletten, het merendeel bestond uit fragmenten. De graven werden vervolgens in ere hersteld en alles werd opnieuw bevoerd. Dit zou evenwel de allerlaatste bouwactiviteit aan de oude kapel worden. Amper tien jaar later werd beslist tot de afbraak van het bijna 300 jaar oude kerkje, dat plaats moest maken voor de huidige neogotische constructie.

Toen in maart 1897 gestart werd met de afbraak van de kapel, werden de glasramen van Van Crombrugghe overgebracht naar een huis van de zusters in Zaffelare, waar ze hergebruikt werden in

► Ontwerptekening
gevel nieuwe kapel,
1898
(AZLJM)

DE VERNIEUWINGEN IN HET KLOOSTER EN DE BOUW VAN DE NEOGOTISCHE KAPEL

In 1893, het jaar waarin Maria de la Croix (1838-1918) tot algemeen overste verkozen werd, begon architect Emile Van Hoecke-Peeters (1837-1919) aan de verbouwingswerken van het moederklooster van de Zusters van Liefde te Gent.

Emile Van Hoecke werd op 9 januari 1837 te Gent geboren als tweede kind van architect Jacobus Livinus Van Hoecke en Juliana Rosa Van Risseghem. Hij kreeg een korte architectenopleiding aan de Gentse Academie voor Schone Kunsten (1854-1856). Zijn huwelijk in 1860 met Florence Peeters, dochter van een welstellende brouwer uit de Sint-Salvatorstraat, bepaalde mee zijn architectennaam: vanaf 1865 signeerde hij als Emile Van Hoecke-Peeters. Zijn carrière besloeg een periode van ongeveer een halve eeuw, van 1861 tot 1910. Hij realiseerde belangrijke openbare gebouwen, een reeks burgerhuizen en een aanzienlijk religieus oeuvre. Het laatste decennium van de 19de eeuw stond vooral in het teken van de congregatie van de Zusters van Liefde, waar-

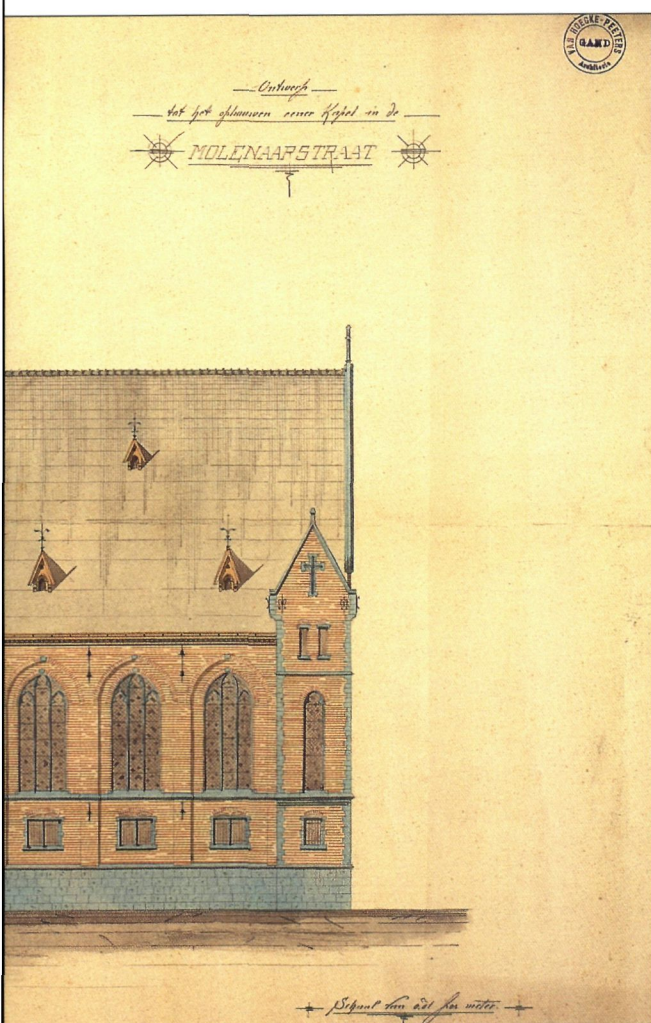
▼ Gastenkwartier en
kapel in de
Molenaarsstraat
(foto O. Pauwels)

voor hij vanaf 1883 werken realiseerde in Beerlegem, Eeklo, Gent, Lokeren, Melle en Zaffelare. Door zijn opleiding aan de academie is het niet te verwonderen dat hij een meer classicistische vormtaal aanwendde, ook in diverse opdrachten die hij van de zusters ontving. Voor zijn zuiver religieuze architectuur paste hij dan weer de neogotiek toe (17). Daarbij deed Van Hoecke-Peeters - evenals zijn tijdgenoot Jean-Baptiste Bethune (1821-1894) - een beroep op een aantal vaste medewerkers die instonden voor de ambachtelijke productie van neogotische kunst en meer in het bijzonder van kerkmeubilair, liturgische voorwerpen, beeldhouwwerk, beschilderingen en glasramen. Diverse ateliers werden door hem dan ook meermaals aanbevolen. Zij zullen in de hiernavolgende tekst aan bod komen.

In een eerste rapport uit 1893 wees hij op de slechte bouwfysische toestand van verschillende vleugels van het kloostercomplex. Vooreerst was er het gebouw in de Molenaarsstraat 24, links van de

huidige kapel. Het bevatte twee bouwlagen en een zolder: op de benedenverdieping bevonden zich een spreekkamer en het trappenhuis, op de eerste verdieping cellen voor novicen en op de zolder een bediendenruimte. In 1895 ontwierp de architect op deze plaats een nieuw gastenkwartier. Hoewel op het bouwplan slechts tien traveeën voorzien waren, werd het complex bij de realisatie met vijf traveeën verlengd. Van Hoecke-Peeters paste hier een sobere neorenaissancestijl toe. De bakstenen constructie rust op een hardstenen rustica-sokkel en is afgewerkt met een zadeldak met leien. Alle doorbrekingen van de twee bouwlagen zijn segmentbogig afgewerkt. In de tiende travee, uiterst rechts op het oorspronkelijk plan, is er een brede ingangspoort die nog steeds onrechtstreeks toegang geeft tot de kapel. Dit gebouw bleef tot op heden intact en ook de functie bleef gedeeltelijk behouden, vermits er momenteel het onthaal van de congregatie is gevestigd. Op de benedenverdieping zijn hiertoe sobere spreekkamers ingericht. Op de eerste verdieping bevinden zich de

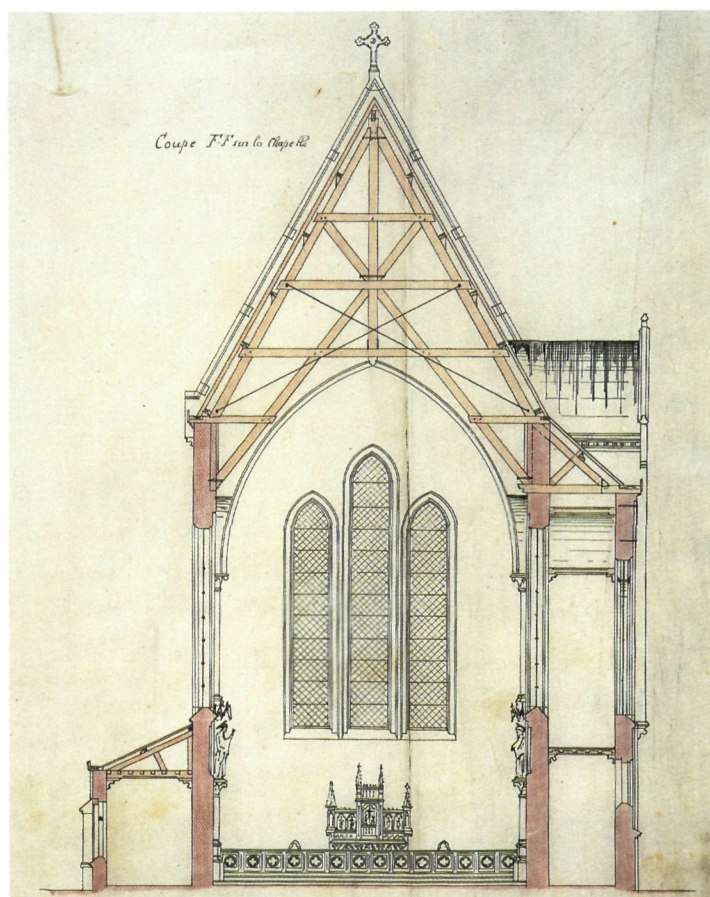
privé-vertrekken van de zusters en op de zolder is er sinds 1987 een huiskapel voor de steeds kleiner wordende gemeenschap ondergebracht.

Niet alleen het gastenkwartier was aan het einde van de 19de eeuw aan vernieuwing toe, ook de kapel verkeerde in slechte staat. Dat was niet verwonderlijk: ze was een restant van de oude cisterciënzerinnenabdij en had in de loop van de 19de eeuw reeds drie herstellingen ondergaan.

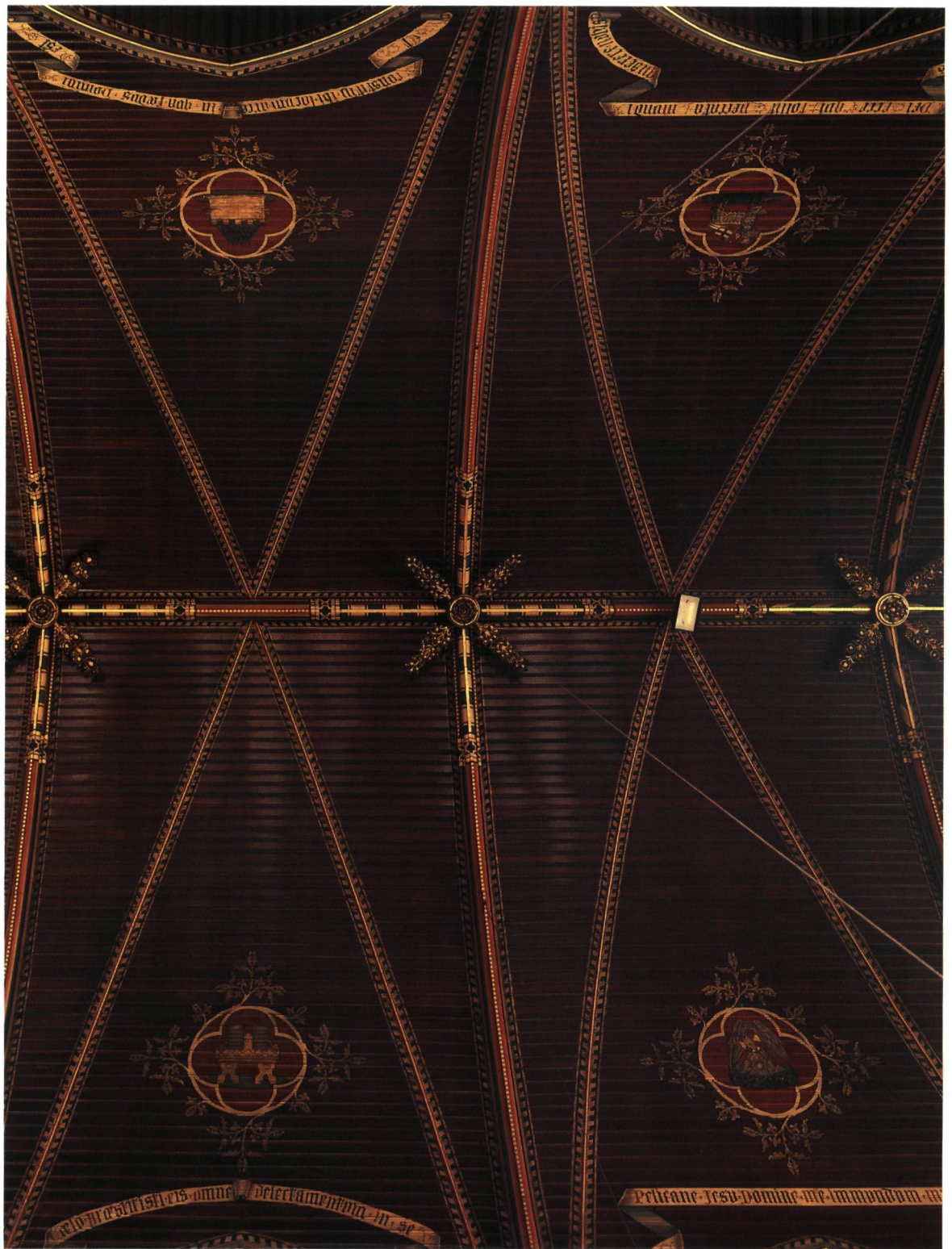
Op 5 januari 1897 maakte de architect een verslag op van de toestand van de kapel en van de aanpalende kleine spreekkamertjes, en concludeerde dat enkel afbraak en herbouwen nog mogelijk waren:

“ Les bâtiments comprenant la chapelle et les petits parloirs sont dans un état de vétusté tel que la démolition à bref délai s'impose. Les murs sont imprégnés d'humidité, et le salpêtre qui s'en dégage rend désormais toute peinture impossible. J'ai vérifié la charpente, celle-ci entièrement vermoulue, menace de s'effondrer et les voûtes en plâtras malgré les tringles et tirants, qu'on y a placés en 1853 ne peuvent être conservés sans craindre un désastre. Le pavement en pierres de Tournai présente en plusieurs endroits des cavités qui ne permet plus d'y placer convenablement les chaises. Le Cloître y attenant devra également être

▼
Doorsnede kapel met zicht op de gang tussen de buitenmuur en de langsgevel van de kapel, 5 september 1898 (AZLJM)

▲
Houten spitsongewelf met gewelfsleutels uit het atelier Albert Synaeveld'hondt en beschilderingen door
decoratieschilder
Pierre Remy
Goethals
(foto O. Pauwels)

démoli et reconstruit, résultat inévitable de la démolition et de l'élargissement de la chapelle." (18)

Samen met dit verslag diende de architect de plannen in voor de bouw van een nieuwe grotere kapel met sacristie en pandgang, voor een geschatte prijs van 145.600 frank. Deze plannen voor de huidige kloosterkapel kregen vaste vorm toen kanunnik Vital Roelandts de definitieve ontwerptekeningen ervan voorlegde aan het stadsbestuur en zes weken later het fiat kreeg voor de uitvoering.

De symmetrisch opgevatte bakstenen kapel heeft een lengte van negen traveeën, een hoogte van anderhalve bouwlaag en is afgedekt met een zadeldak bekleed met leien. Twee licht vooruitspringende risalieten onder zadeldak flankeren de gevel. De kapel werd in een late neogotische vormgeving uitgewerkt. Boven de arduinen rustica-sokkel, waarop een kordonlijst rust, zijn vierkante ramen met een arduinen omlijsting te zien. Daarboven bevinden zich de spitsboogramen. In het centrum van elke muurdam zijn sierankers aangebracht en het dak is geritmeerd door zeven driehoekige dakkapellen. Erbovenop staat een achtkantige dakruiter. De zijdelingse puntgevels bevatten blinde drielichten met arduinen dorpel en sluitsteen en zijn gedecoreerd met sierankers.

De eenbeukige kapel is gebouwd op een rechthoekig grondplan en is enkel vanuit het klooster rechtstreeks toegankelijk langs vier verschillende deuren. Vanaf de straat is ze alleen via de klooster-toegang bereikbaar. De kapel is 32,88 meter lang en 10 meter breed, wat maakt dat ze ongeveer zes meter langer en drie meter breder is dan de vorige. Dit was mogelijk door de afbraak van de oude spreekkamers, de portiersloge en de pandgang van het 'hospice'.

Merkwaardig is dat de eigenlijke kerkwand ongeveer twee meter verwijderd is van de straatgevel. De gang die hierdoor op twee boven elkaar gelegen niveaus ontstond, is op de eerste verdieping zelfs zorgvuldig overwelfd. Vermoedelijk werd deze investering gedaan om de kapel af te schermen van de sociale woonwijk die sinds de jaren tachtig tussen de Molenaarsstraat en de Kolveniersgang tot stand kwam. De vrees dat de bewoners van deze wijk de rust van de religieuze gemeenschap zouden verstoren, was niet denkbeeldig.

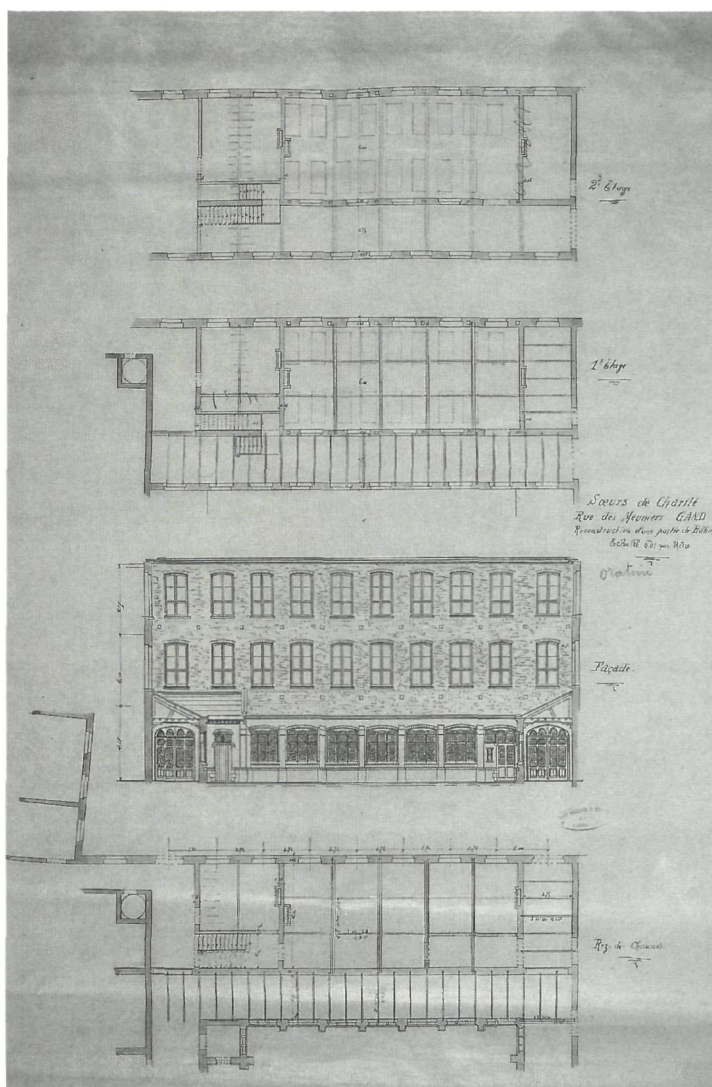
De bidplaats heeft een beschilderd, negendelig spitstongewelf in hout, met versierde ribben en acht sluitstukken. Deze *voutsleutels* werden geleverd door het atelier Albert Synaëve-D'hondt

(1868-1953). De stenen kapitelen die de gewelfribben schragen zijn het werk van beeldhouwer Charles Verwilghen (1852-1925). In zijn atelier vervaardigde hij beelden in hout, steen en marmer, restaureerde hij oude kunstwerken en maakte hij kerk- en huismeubelen.

De zuilen op arduinen sokkel dragen een sierlijk kapiteel dat ter hoogte van het schijnt triforium onderbroken wordt door nisbeelden. Het koor heeft een monumentaal drielicht en de orgelwand wordt verlicht door een roosvenster.

De kapelwand aan de straatzijde telt zeven spitsboogramen terwijl de wand aan de kant van de binnentuin er slechts vijf heeft. Het interieur heeft een parketvloer, eikenhouten schrijnwerk, bepleisterde en deels gepolychromeerde muren en in nissen opgestelde plaasteren beelden. Het koor is te bereiken via drie marmeren trappen, terwijl de vloer in dit deel van de kapel uit gele en rode gebakken tegels bestaat.

▼
Ontwerptekening
van het oratorium
met een bouwlaag
meer
(AZLJM)

Toen de kapel op Pasen 1898 ingewijd werd, bevond de afwerking zich nog maar in een beginfase: de nissen waren nog leeg, de beschildering was slechts gedeeltelijk voltooid, de gebrandschilderde ramen ontbraken nog en de oude kruisweg moest nog worden vervangen. Het merendeel van deze werken voltrok zich tussen 1898 en 1911.

Tegen de kapel, dwars op de straat, werd ook een ziekenkapel of oratorium gebouwd, van waar de zieken de mis konden bijwonen. Het bakstenen complex bestaat uit vijf traveeën van twee bouwlagen met als uitbouw een pandgang onder een zadeldak bedekt met leien. De segmentboogvensters van het oratorium bevatten een arduinen onderdorpel. Hoewel het bouwplan drie bouwlagen voorzag, zijn er slechts twee uitgevoerd. Momenteel is de verbinding met de kapel afgesloten en worden de overige ruimten als klaslokalen gebruikt door de verpleegstersschool.

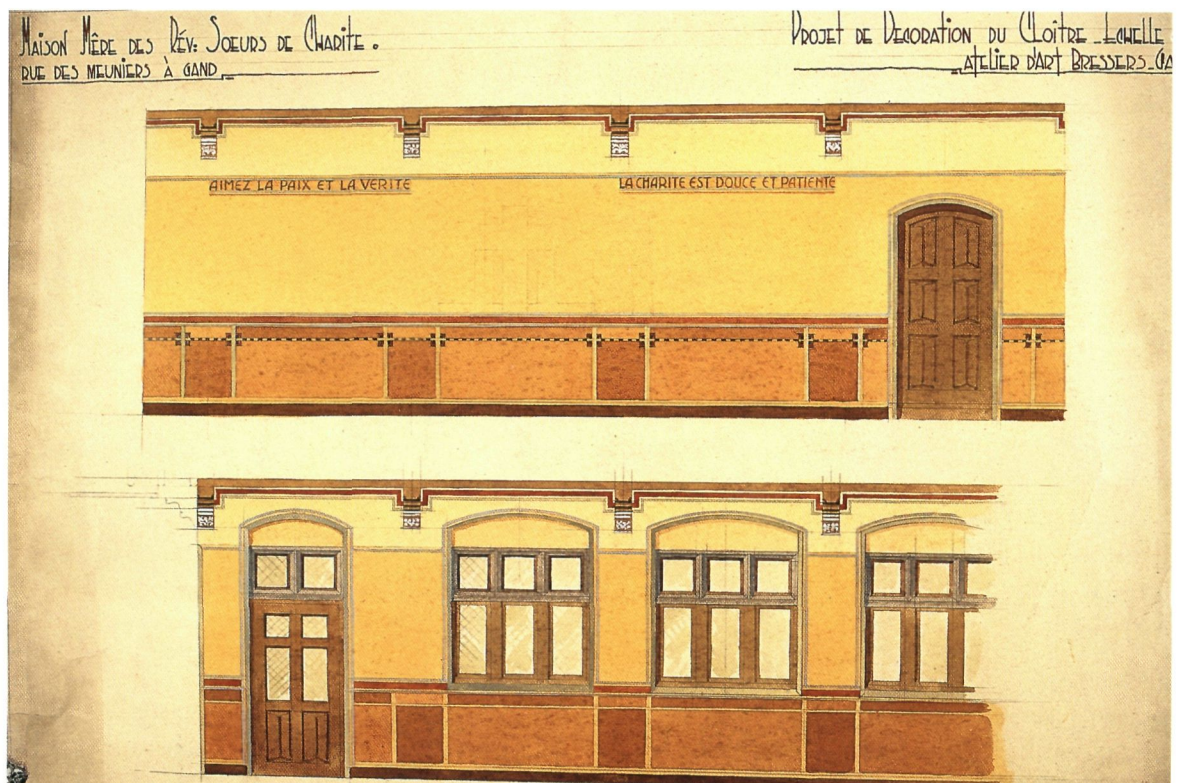
Beschilderingen van de kapel

Zowel de muren van de kapel als die van de pandgang waren in oorsprong beschilderd door de Gentse decoratieschilder Pierre Remy Goethals (1853-1919), gespecialiseerd in religieuze en burgerlijke muurschilderingen. Hij was lid van de Gilde van Sint-Lucas en Sint-Jozef. De achterwand van het koor was in drie zones

▲ Het koor van de neogotische kapel in 1903, met de originele muurschilderingen (AZLJM)

▼ Ontwerptekening voor de beschildering van de pandgang naast de kapel in 1950 door het atelier Bressers (AZLJM)

opgesplitst die elk een eigen versiering hadden. Het onderste register bevatte een damastimitatie, die op de zijwanden van het koor voortgezet werd. Dit register werd door een tekstband van het volgende gescheiden. Het tweede register was beschilderd met bloemen en het Christusmonogram, terwijl het bovenste register vermoedelijk een met sterren bezaaide hemel, bloemen en eveneens het Christusmonogram weergaf. Ook de zijwanden waren oorspronkelijk geschilderd in baksteenimitatie. Tussen 1943 en 1950 werden door het atelier Bressers grote delen van de kapelmuren overschilderd en hier en daar van een andere polychromie voorzien. Nog in die periode realiseerde hetzelfde atelier de grote schilderijen op de zijwanden van het koor en de pandgangen van het klooster.

Glasramen

De figuratieve glasramen in het koor en boven het doksaal zijn het werk van de Gentse glasschilder Gustave Ladon (1863-1942). Hij was leerling aan het Sint-Lucasinstituut en assistent van ingenieur Arthur Verhaegen (1847-1917) die van 1875 tot 1895 het glazeniersatelier van Bethune leidde. In 1891 richtte hij in de Hoogstraat een eigen atelier op dat in 1894 naar de Begijnengracht overgebracht werd.

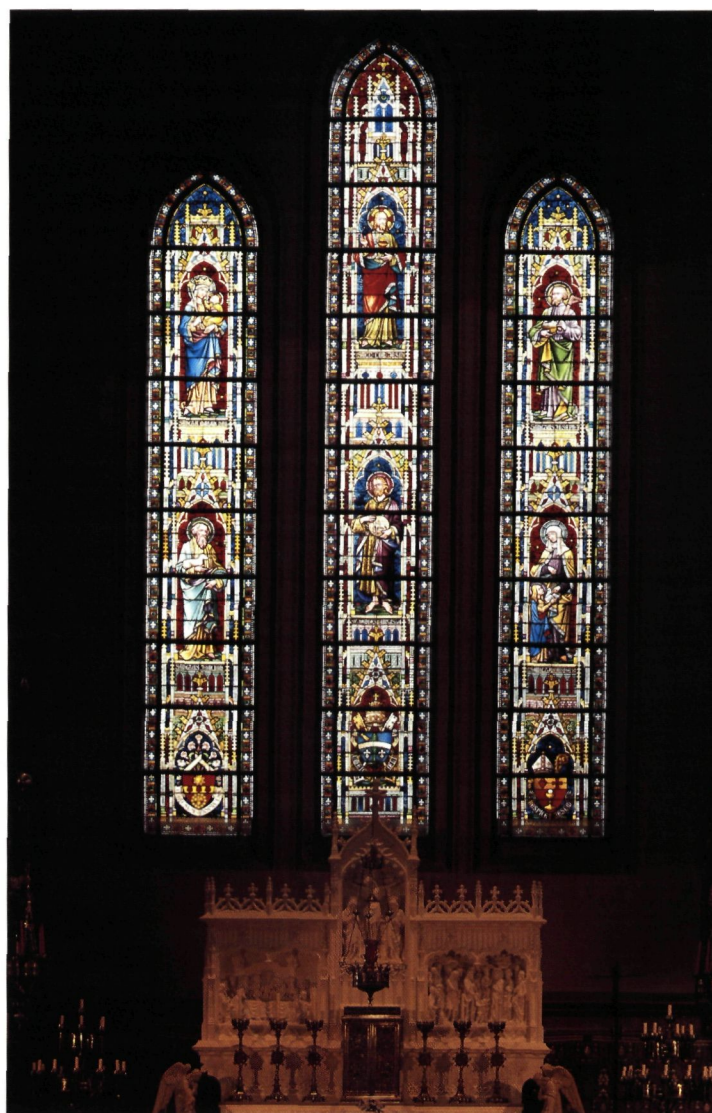
Het glasraam in het koor is verdeeld in drie lichtbanen van telkens drie registers en toont naast een aantal wapenschilden ook figuratieve voorstellingen van Christus, zijn ouders, zijn grootouders langs moederszijde en Johannes de Doper.

De figuren werden in nissen opgesteld, terwijl vierpassen en medaillons elkaar afwisselen in een decoratieve rand rondom.

Als thema voor het roosvenster boven het doksaal werd gekozen voor zes musicerende engelen rond de Heilige Cecilia. Deze heilige, patrones van de muziek, wordt met een orgel voorgesteld.

Wanneer we bovenaan beginnen en in wijzerzin de rozetten bekijken kunnen we de volgende instrumenten identificeren: cimbale, een citer, bazuinen, een viool, een luit en een harp. Deze voorstellingen sluiten perfect aan bij de opschriften die het doksaal sieren en die geselecteerd werden uit het boek der psalmen:

Looft Hem met bazuinengeschal
Looft Hem met harp en citer
Looft Hem met pauken en koren
Looft Hem met snaren en fluit
Looft Hem met schelle cimbale
Looft Hem met kletterende bekkens
Looft Jahweh alles wat ademt Halleluja
(Psalm 150, 3-5).

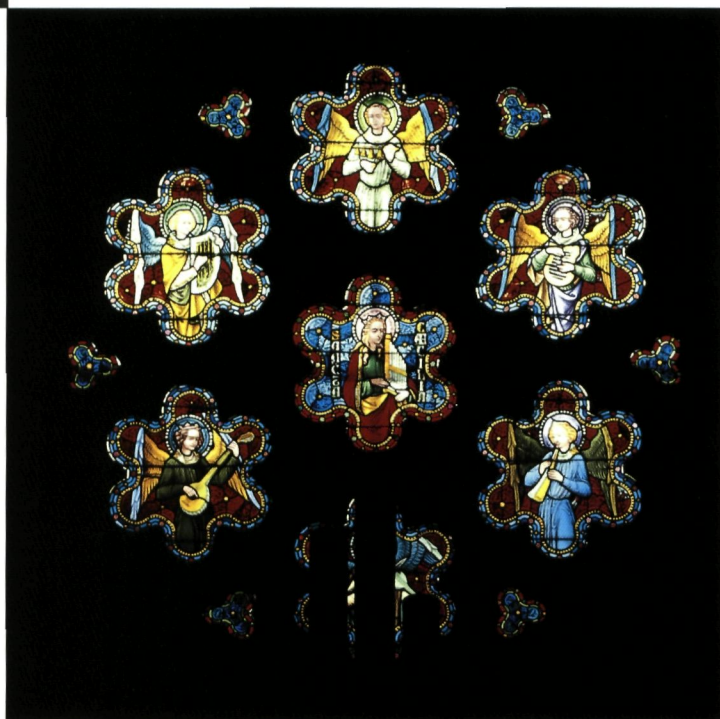

▲
Glasraam in het
koor, een werk van
Gustave Ladon
(foto O. Pauwels)

De twaalf vensters van de langsgevels werden met geometrische en florale motieven beschilderd door Joseph Casier (1852-1925). Hij plaatste afwisselend gekleurde cirkels en ovals op een grijze achtergrond met bladmotief. De decoratieve rand bestaat uit bladeren die om een stam of een licorenbundel gewikkeld zijn. De eerste vijf ramen, aan de kant van de pandhof, waren in december 1898 geplaatst, de andere werden geleverd in het voorjaar van 1899.

Joseph Casier was een veelzijdig man: behalve doctor in de rechten was hij oudheidkundige en glazenier. Hij nam in 1895 het atelier van Arthur Verhaegen over.

▲ Het roosvenster boven het doksaal, een realisatie van Gustave Ladon (1863-1942) (foto O. Pauwels)

Meubilair

Het grootste gedeelte van het vast en losstaand meubilair was het werk van het atelier Pauwels-D'hondt. Dit atelier werd vanaf 1897 voortgezet door beeldhouwer en kunstschilder Albert Jozef Synaëve (1868-1953). Synaëve had een opleiding genoten aan het Sint-Lucasinstituut en was gehuwd met Maria D'hondt, weduwe van Petrus Pauwels. Dit atelier vervaardigde in 1898 het volgende meubilair voor de kapel: een witstenen hoogaltaar met koperen tabernakel, een eikenhouten biechtstoel met lederen zitting en 16 eikenhouten zitbanken met beeldhouwwerk.

De acht koorbanken in eikenhout van Livonië werden gerealiseerd door architect en aannemer van openbare werken Edgard Van Hoecke-Delmarle (1862-1953), die vanaf 1896 de praktijk van zijn vader Emile overnam. Hij werd in die periode door zijn vader geïntroduceerd bij de congregatie van de Zusters van Liefde van Jezus en Maria.

Het oorspronkelijk doksaal, het orgelbeschoot en de thans verdwenen eikenhouten gebeeldhouwde communiebank, in twee delen uitgevoerd, waren het werk van beeldhouwer Remy Leonard Rooms (1861-1934). Hij was afkomstig uit Zaffelare en vestigde zich op jonge leeftijd te Gent, waar hij aan het Sint-Lucasinstituut een opleiding tot beeldhouwer volgde. Na zijn studies richtte hij een atelier op in de Schouwvegersstraat waar hij burgerlijke en religieuze meubelen en sculptuur

◀ Een beschilderd glasraam in de zijgevel uitgevoerd door Joseph Casier (foto O. Pauwels)

vervaardigde *suivant les principes du moyen-âge*.

In tegenstelling tot in de eerste kapel ontbreekt hier een preekstoel. Het eerste orgel (1898) van Jozef Deprez (1846-1918) werd in 1960 vervangen door het huidige, een werk van P. Anneessens.

Beelden

Momenteel bevinden zich zestien gepolychromeerde plaasteren beelden in de kapel. Ze zijn opgesteld in beschilderde nissen en worden gedragen door grote plaasteren kapitelen, uitgevoerd in het atelier Synaëve-D'hondt (1897).

Dertien beelden werden in 1898 geleverd door de gebroeders De Lanier, beelden- en ornamentgieters, met kantoren en magazijnen in de Sint-Jacobsnieuwstraat.

Een reeds bestaand beeld van Onze-Lieve-Vrouw werd gereinigd en als veertiende beeld in de beschikbare nis opgesteld.

De twee laatste beelden kwamen pas tussen 1900 en 1908 tot stand. Op dat ogenblik kwam er door het inkorten van het doksaal plaats vrij voor nissen en beelden en werden de beelden van de Heilige Gislenus en Franciscus van Sales of Joannes Baptista de la Salle geplaatst. Er werd ook een derde beeld (Heilige Theresa van Avila) besteld om het oudere Onze-Lieve-Vrouwebeeld te vervangen.

Amand (1841-1907) en Felix (1845-1904) De Lanier hadden het bedrijf van hun vader, Francies

◀ Beeld van de Heilige Vital, patroon van Vital Roelands, vierde algemeen overste van de congregatie en bouwheer van de huidige kapel (foto O. Pauwels)

Jacobus, voortgezet en uitgebreid. Van Felix is geweten dat hij het beeld vervaardigde van de Heilige Aloysius van Gonzaga (1875) boven het neo-Romaans schoolgebouw van de zusters van de Heilige Vincentius in de Sint-Salvatorstraat en de altaarbeelden in de kerk van Sint-Jan de Deo. Naar het einde van de eeuw toe hadden beide broers, naast een atelier waar losstaande beelden en ornamenten in pleister, gemalen steen, steenkarton (carton-pierre), hout en cement vervaardigd werden, ook een fabriek waarin holle plafond- en wandtegels in gips gegoten werden. Ze werden gebruikt voor de interieurafwerking van salons, eetkamers en rookruimten in diverse gangbare stijlen. Dergelijke tegels waren uitstekend om niet-dragende muren en plafonds te plaatsen "*sans le secours de plâtrages ni lattes*" (19). Het bedrijf is vermoedelijk na de dood van de beide broers opgeheven.

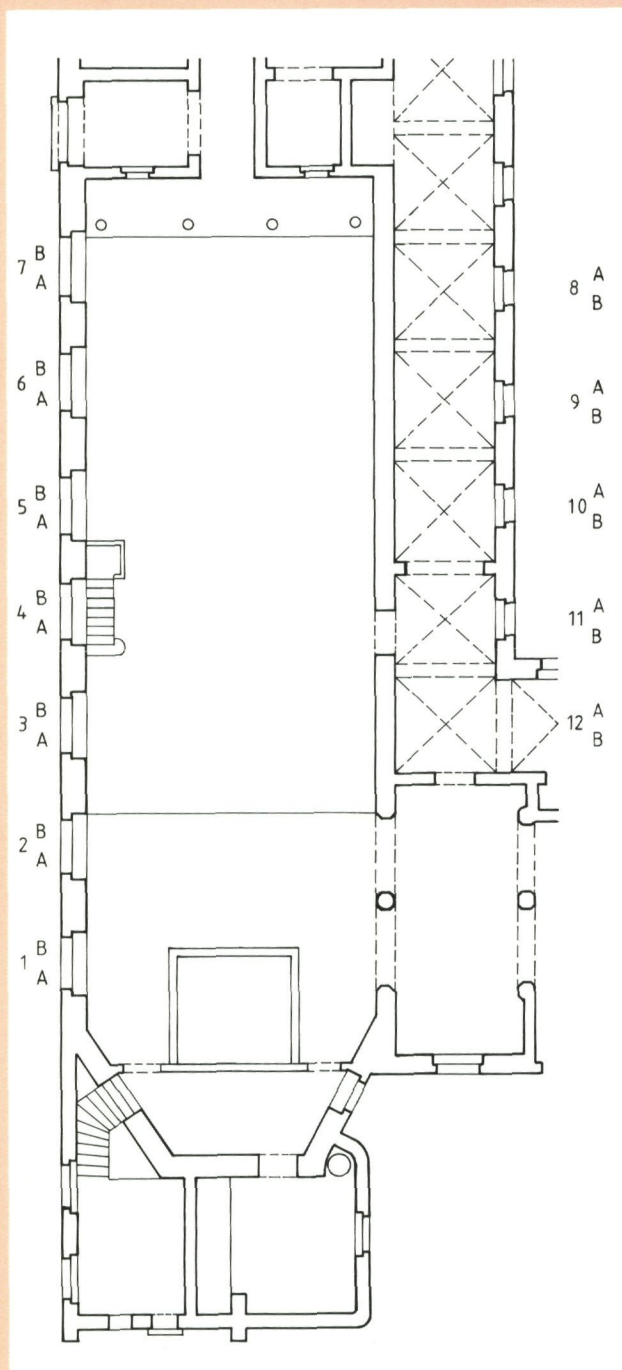
De kruisweg in de kapel dateert van 1911 en werd op koperen platen geschilderd door Leo Steel (1878-1938) uit Sleidinge.

BESLUIT

De kloostergebouwen en de kapel zijn nog steeds in het bezit van de Zusters van Liefde. Deze kapel is één van de best bewaarde private neogotische kapellen te Gent. Met uitzondering van de beschildering en de communiebank behield zij nog haar volledige oorspronkelijke interieurinrichting. In een tijd waarin de vraag naar de herbestemming van talrijke kapellen en kerken de kop opsteekt, hopen wij dat deze kapel nog lange tijd verzorgd wordt door de congregatie, zodat de gemeenschap kan blijven genieten van dit ongeschonden neogotisch ensemble.

Grondplan van de kapel met aanduiding van de glasramen

1a De Heilige Stephanus voor Mgr. Fallot de Beaumont (1802-1835) door wiens toedoen de congregatie erkend werd en die Petrus Triest naar Gent liet overkomen en hem als bestuurder van de congregatie aanstelde en tot kanunnik van de Sint-Baafskathedraal benoemde.

Plaatsing op 1 juni 1861.

1b De Heilige Mauritius voor Mgr. De Broglie (1807-1821) die heeft bijgedragen tot de goedkeuring van de constituties van de congregatie door de paus.

Plaatsing op 1 juni 1861.

2a De Heilige Johannes Evangelist voor Mgr. Jan François Van de Velde (1829-1838), die Triest tot titulaire kanunnik benoemde, hem een coadjutor bezorgde en na de dood van Triest een tweede algemene overste aanstelde.

Plaatsing op 30 november 1861.

2b De Heilige Ludovicus voor Mgr. Louis Joseph Delebecque (1838-1864) die enige tijd de medewerker was van Triest.

Plaatsing op 30 november 1861.

3a De Heilige Idesbald met het familiewapen van Hélias d'Huddeghem.

Plaatsing op 19 december 1860.

3b De Heilige Benedictus met het wapen van de kanunniken van Sint-Baafs en het ereteken van ridder in de Leopoldsorde van B. De Decker.

Plaatsing op 19 december 1860.

4a De Heilige Barbara in herinnering aan de ouders van Idesbald met hun respectieve wapens van Hélias d'Huddeghem en de gravin de Lens.

Plaatsing op 21 mei 1862.

4b De Heilige Dymphna om de religieuzen te behoeden voor krankzinnigheid en met het zegel van het Sint-Antoniusgodshuis.

Plaatsing op 21 mei 1862.

5a De Heilige Anna als patrones van de Maatschappij voor Moederlijke Liefdadigheid met daaronder de initialen van Petrus Triest (PT), eerste overste en voorzitter van het werk en die van Benedictus De Decker (BDD) als tweede voorzitter.

Plaatsing op 18 december 1863.

- 5b De Heilige Maria Magdalena, met het wapen van mevrouw d'Hane de Steenhuyse, geboren barones de Draeck. Zij was de eerste voorzitter van de Maatschappij voor Moederlijke Liefdadigheid. Plaatsing op 18 december 1863.
- 6a Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen met de initialen MDH (Marie de Hemptinne), zelf onderwijzeres en medestichtster van het werk voor de bewaarscholen. Plaatsing op 30 juni 1864.
- 6b De Heilige Petrus van Alcantara met het wapen van gravin Octave d'Alcantara, geboren Schamp d'Averschoot, de toenmalige voorzitter van het werk voor de bewaarscholen. Plaatsing op 30 juni 1864.
- 7a De Heilige Aloysius van Gonzaga met initialen van de schenker Louis Janssens (LJ). Plaatsing op 28 augustus 1864.
- 7b De Heilige Jeanne van Valois met initialen van de schenker Jeanne Smits (JS). Plaatsing op 28 augustus 1864.
- 8a De Heilige Franciscus Borgia met de initialen CL (Clementia Liedts – Moeder Borgia) met de wapens van de congregatie. Plaatsing op 21 mei 1862.
- 8b De Heilige Franciscus Xaverius met de initialen XL (Xaveria Liedts). Plaatsing op 21 mei 1862.
- 9a De Heilige Vincentius a Paulo met de initialen JC (Jean Casier), tezelfdertijd één van de twee patroonheiligen van de congregatie. Plaatsing op 4 november 1862.
- 9b De Heilige Antonius van Padua met de initialen van Louise de Hemptinne (LDH), voorzitter van de bewaarschool van de Sint-Annaparochie en later algemeen voorzitter van de vereniging. Plaatsing op 4 november 1862.
- 10a De Heilige Coleta, patroon van Colette, gravin de Lens, geboren de Lichtervelde en tweede voorzitter van de Maatschappij voor Moederlijke Liefdadigheid. Plaatsing op 18 december 1863.
- 10b De Heilige Joseph, patroon van Josephine de Vaernewyck, geboren Baillet d' Angest, de toenmalige voorzitter van het materniteitswerk. Plaatsing op 18 december 1863.
- 11a De Heilige Edmundus. Mevrouw Edmond Van de Woestijne, geboren van den Hecke met haar wapens. Ze was de algemene voorzitter van het werk der bewaarscholen. Plaatsing op 30 juli 1864.
- 11b De Heilige Catharina. Catherine Van der Wee, geboren Dellahaye met de initialen CDLH, voorzitter van de bewaarschool van de Sint-Jacobsparochie. Plaatsing op 30 juli 1864.
- 12a De Heilige Henricus met het wapen van baron Henri de Bonstetten. Plaatsing op 28 augustus 1864.
- 12b De Heilige Bernardus, eveneens met het familiewapen van de Bonstetten. De patroonheilige van zuster Gonzaga de Bonstetten was reeds afgebeeld (7a), als vervanging werd geopteerd voor de Heilige Bernardus, één van de twee patronen van de congregatie. Plaatsing op 28 augustus 1864.

▲ De neogotische kapel in haar huidige toestand. Het geheel is vrij intact bewaard gebleven: van het meubilair ontbreekt enkel de communiebank en de muren werden in de loop der tijd overschilderd (foto O. Pauwels)

► Eerste verdieping van de gang, die een sas vormt tussen de bidplaats en de straat (foto O. Pauwels)

EINDNOTEN

- (1) Het artikel is gebaseerd op het hieronder vermelde werk van Baillieul en Leeman. Het geeft een meer uitgebreide kijk op de geschiedenis van de Zusters van Liefde en de kapellen van Terhagen. Het laatste deel van de publicatie kan gebruikt worden als gids bij een bezoek aan de neogotische kapel. De gids kan ook als naslagwerk fungeren, temeer daar van de meeste kunstenaars die een bijdrage leverden tot de bouw en de stoffering van de kapellen biografische gegevens en een beknopt overzicht van hun werk werden samengesteld.
BAILLIEUL B. en LEEMAN K., *Klooster Zusters van Liefde J.M. te Gent. Geschiedenis, iconografie en stoffering van de opeenvolgende kapelinterieurs*, Gent, 1991.
- (2) *Abbaye de Ter Hagen à Axel, Merelbeke et Gand*, in: *Monasticon Belge*, deel VII, vol. 3, Luik, 1980, p. 462-471.
- (3) Algemeen werd aangenomen, o.m. in het *Monasticon Belge*, dat dit document verloren was gegaan. Het werd echter in 1874 geschonken aan de Zusters van Liefde door de familie van één van de laatste monialen van Terhagen en is sindsdien steeds in hun bezit gebleven.
AZLJM, 11.2.1. *Calendarium Domus Gaudii*.
- (4) Dit kronkelende straatje (nu Brandweerstraat) vormde de scheiding tussen het domein van de paters augustijnen en dat van de cisterciënzerinnen.

- (5) AZLJM, G.A. 9.2.2. *Gent Terhagen, 1.1./1 Memoriaal van Terhagen*.
- (6) RAG, *Registratie en domeinen - Scheldepartement*. SAG, *Reeks R - Politiearchieven*.
- (7) AZLJM, G.A. 11.2.2. *Lijst van de overleden Cisterciënzerinnen van Terhagen*.
- (8) AZLJM, G.A. 1.1.1. *Manuscript M.V.D., 1803-1807*.
- (9) CNOCKAERT L., *Pierre-Joseph Triest, 1760-1836, "Le Vincent de Paul Belge"*, Leuven, 1974, p. 204-205.
- (10) RAG, *Inventaire des Cartes et de Plans, conservés aux archives de la Flandre-Orientale, accompagné de notes et d'éclaircissements*, Gent, 1850.
- (11) *Religieuze costumen. Kloosters, kerken der stad Gent bij een verzameld door H. Callion ten jaaren 1839 a 1843 ende geteekend door A.D. Dillens*, Manuscript, RUG Bibliotheek.
- (12) AZLJM, G.A. 9.2.2. *Gent Terhagen, 1.1./1 Memoriaal van Terhagen*.
- (13) Justin Bruyenne, in: *Annales de la Société historique et archéologique de Tournai*, deel I, Doornik, 1896, p. 429-437. Verz. Notaris F. Aumann, Sint-Truiden.
DECONINCK E., *Religieuze bouwheren engageren grote namen*, in: *Sint-Truiden ingekaderd, 1830-1914. Catalogus van de tentoonstellingen Sint-Trudofeesten 1998*, Sint-Truiden, 1998, p. 57-59.
- (14) AZLJM, G.A. 9.2.2. *Gent Terhagen, 8.2.1*.
- (15) Detailbeschrijving van de glasramen, de restauratie ervan en het oeuvre van glazenier Van Crombrughe worden toegelicht in het artikel van A. Rambaut in dit nummer.
- (16) Het museum van de Zusters van Liefde van Jezus en Maria is gelegen in de Molenaarsstraat 26 te 9000 Gent. Het is vrij toegankelijk voor individuele bezoekers op vrijdag tussen 9u en 12.30u en tussen 13.30u en 16.30u. Er is dan een gids aanwezig. Groepsbezoeken zijn steeds op afspraak, zowel op vrijdag als op de andere dagen. Tel.: 09/235.82.32.
- (17) Een uitvoerige biografie en een overzicht van het werk van E. Van Hoecke zijn terug te vinden in: DE PUYDT A.-M., *Emile Van Hoecke-Peters (1837-1919). Biografie en oeuvre*. (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling. RUG – Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, vakgroep Kunst-, Muziek- en Theaterwetenschappen). Gent, 1998, 2 delen.
De andere ateliers worden vermeld in: DE MAEYER J., (red.) *De Sint-Lucasscholen en de neogotiek 1862-1914*. Leuven 1988.
- (18) AZLJM, G.A., 9.2.2, *Gent Terhagen 8.2.1*.
- (19) BRUG, handschriftenzaal, *fonds Vliegende Bladen, I c 28/33*.

BEATRIX BAILLIEUL is licentiaat in de geschiedenis en werkzaam in de stedelijke Dienst Monumentenzorg te Gent en KAAT LEEMAN is licentiaat in de geschiedenis en archivaris bij de Zusters van Liefde van Jezus en Maria.

Aletta Rambaut

DE CONSERVATIE VAN TWEË GLASRAMEN VAN CHARLES VAN CROMBRUGGHE

Detail uit het
glasraam,
de Heilige Jozef
(foto O. Pauwels)

Tot voor kort was glazenier Charles Van Crombrugghe een onbekend en bijgevolg niet naar waarde geschat kunstenaar. Zonder twijfel kan hij een plaats krijgen naast andere gewaardeerde 19de-eeuwse glaskunstenaars waaronder Capronnier, Pluys en Bethune. Naar aanleiding van de inrichting van het museum van de Congregatie werden twee glas-

ramen geconserveerd. Het grondig vooronderzoek wees uit dat zijn werk technisch van bijzonder hoge kwaliteit was (1).

Toen in het begin van de 19de eeuw de techniek van het brandglasschilderen opnieuw ontdekt werd, was hij één van de eersten die deze toepaste in zijn oeuvre. Intussen zijn in de provincie Oost-Vlaanderen verschillende glasramen van hem geïdentificeerd.

ENKELE BIOGRAFISCHE GEGEVENS OVER CHARLES-FRANÇOIS VAN CROMBRUGGHE (1823-1895) (2)

Charles-François Van Crombrugghe werd geboren in 1823. Van 1835 tot 1837 volgde hij dagonderwijs in de tekenkunst aan de Gentse Stedelijke Academie voor Schone Kunsten, waar hij onder meer P.F. De Noter als leraar had (3). Om zich technisch te bekwamen volgde hij bovendien gratis avondonderwijs in de Nijverheidsschool aan de Lindenlei (4), waar één van de vier gedoceerde vakken lijntekenen en meetkunde was. In een publicatie van 1903 over deze industriële school vermeldt Bergmans Charles Van Crombrugghe bij de drie afgestudeerden. Elk realiseerde belangrijke innovaties in de industrie. Van Crombrugghe genoot op het vlak van *"la peinture sur verre"* aanzien en *"dont les productions déjà appréciées figureront bientôt avec honneur dans nos églises à côté des verrières des maîtres modernes dans cet art."* (5) De Gentse school experimenteerde als eerste met het hoger technisch onderwijs en combineerde het technische met het artistieke (6).

Vermoedelijk kwam hij daarna terecht in het atelier van huis- en appartementschilder Francis De Keukelaere (1792-1872). Aan zijn atelier in de Lange Violettestraat liet deze in 1827 verbouwingswerken uitvoeren om een *winkel van verfwaren en vensterglazen* in te richten (7). Twintig jaar later stelde hij gebrandschilderd glas tentoon op het 20ste Gentse Kunstsalon (8).

Dit is meteen één van de vroegste uitingen van brandglasschilderen in het 19de-eeuwse Gent. Uit de reclamekaarten blijkt de veelzijdigheid van dit atelier: *"Fabrique de verres peints, mousselines et verres mats, bordures et rosaces en tous genres, Magasin de verres-à-vitres, des pannes double et triple épaisseurs, diamant pour vitriers, etc."* (9).

In 1853 kocht hij in dezelfde straat, vlakbij de omstreeks 1850 gerealiseerde spoorwegverbinding Gent-Zuid/Stapelplein, een pand waarin hij zijn atelier onderbracht (10). Tot op heden kon nog geen glasraam aan dit atelier worden toegeschreven, wel draagt een marmerschildering in de pas gerenoveerde hogeschool aan het Sint-Annaplein zijn signatuur (11).

Charles Van Crombrugghe huwde omstreeks 1850 met Françoise (1820-1885), dochter van Francis De Keukelaere en startte een eigen atelier in een huurwoning aan de Sint-Michielsstraat. In 1851

▲ Glasraam van de hand van Charles Van Crombrugghe uit 1858 met de voorstelling van Sint-Martinus uit de gelijknamige kerk te Lede.
(foto O. Pauwels)

werd het atelier Van Crombrugghe-De Keukelaere voor de eerste maal vermeld in de Gentse Wegwijzer onder de *Huis- en Appartement-Schilders, in Fresco en Versierselen, ten meerderen deele Glazenmakers en Winkeliers in Verfwaren* (12).

In 1855 kocht hij een pand op de hoek van de Hoogstraat en Ramen. Nog hetzelfde jaar liet hij enkele veranderingen aan de gevel uitvoeren (13). Hij had er ook een magazijn in glas en een glasfabriek.

Naast ambachts- en zakenman bleef hij ook nog kunstenaar. Vanaf 1853 vinden we hem regelmatig terug op het driejaarlijkse Gentse Kunstsalon. Samen met zijn zonen Emile en Jules stelde hij in 1874 (14) twee glasramen tentoon. De glasramen verbeelden de apostelen Petrus en Paulus en bevinden zich nog steeds in de Sint-Gorikskerk van Haaltert.

Charles' zoon Emile trad in zijn voetsporen en stelde op dezelfde tentoonstelling een grisailleglasraam tentoon. De andere zoon Jules, die later carrière maakte als architect, exposeerde een aantal tekeningen.

In 1885 overleed zijn vrouw. Drie jaar later huwde hij voor de tweede maal met Marie Charlotte Napoleone Droesbeke (1831-1895), de weduwe van zijn zwager Leopold-Jean De Keukelaere (1831-1879) (15), eveneens een glazenier in de Lange Violettestraat. In die tijd was het zeker niet uitzonderlijk dat onderling gehuwd werd om het kapitaal binnen de familie te houden en de winsten opnieuw in het bedrijf te investeren. Marie Droesbeke had jarenlang als weduwe De Keukelaere het bedrijf van haar overleden man in de Lange Violettestraat voortgezet.

Charles Van Crombrughe startte in het begin van de jaren negentig een atelier in diezelfde straat terwijl zijn zoon Emile het bedrijf in de Hoogstraat voortzette. Charles overleed in 1895 en werd bij zijn eerste vrouw op het Campo Santo te Sint-Amandsberg bijgezet.

HET OEUVRE VAN CHARLES VAN CROMBRUGGHE

Uit het voorafgaande blijkt dat Charles Van Crombrughe in Gent reeds vroeg de draad van het brandglasschilderen opnam. Hij kan bijgevolg zonder moeite een vergelijking met tijdgenoten als Jean-François Capronnier (1779-1853) en diens zoon Jean-Baptiste (1814-1891) uit Brussel, en met Jean-François Pluys (1810-1873) en diens zoon Leopold (1844-1911?) uit Mechelen doorstaan. Ongetwijfeld moet hij eveneens contacten gehad hebben met zijn stadsgenoot Jean-Baptiste Bethune (1821-1894).

► Glasraam voorstellend Sint-Andreas (1863) uit de Sint-Martinuskerk te Lede naar ontwerp van Charles Van Crombrughe. (foto O. Pauwels)

De tot op heden gelokaliseerde werken uit het oeuvre van Van Crombrughe bevinden zich allemaal in de provincie Oost-Vlaanderen (16). Voornamelijk in de realistische uitwerking van de personages getuigen ze van een doorgedreven verfijnde glasschildertechniek. Hierdoor sluit zijn werk stilistisch en schildertechnisch nauw aan bij het oeuvre van Capronnier en Pluys.

Het merendeel van de ramen is opgebouwd volgens eenzelfde concept waarbij de figuren individueel in een architecturale neorenaissance of neobarokke nis zijn geplaatst. Beide stijlen werden ook gebruikt als omkadering van busteportretten van de twaalf apostelen in het schip van de Sint-Martinuskerk in Lede.

Daarentegen getuigen twee glasramen (1858) uit het koor van dezelfde kerk van een uitzonderlijke monumentaliteit en vormen zij een anomalie in zijn oeuvre. In een uitbundige neorenaissance-architectuur, bestaande uit een centrale nis met aan weerszijden kleinere nissen, worden een piëta en Sint-Martinus afgebeeld. Rond die centrale thema's worden in kleinere nissen verschillende scènes uit het leven van Christus en Sint-Martinus weergegeven.

De opbouw van de glasramen in het koor van de

◀ Raam met de afbeelding van de heiligen Thadeus en Matthias (1885) uit de Sint-Gorikskerk te Haaltert. (foto O. Pauwels)

Sint-Gorikskerk in Haaltert, waar de heiligen in een neogotische architectuur zijn geplaatst, vormen in zijn werk eerder een uitzondering.

Materiaaltechnisch staat het werk van Charles Van Crombrugghe op een hoog peil. Hij paste de traditionele technieken van het glasschilderen met een hoge graad van perfectie toe. Beide oppervlakten van het glas werden beschilderd. De grisaille-schildering, *grisaille à contourné* (lijnschildering) en *grisaille à modelé* (modelleerschildering) werden zowel aan de binnen- als aan de buitenzijde toegepast. Het zilvergeel en het carnatierood (zgn. Jean Cousinrood) daarentegen werden aan de buitenzijde aangebracht. Voornamelijk in de uitwerking van de gezichten stralen zijn figuren een hoge graad van realisme uit. Hierin onderscheiden de werken van de academisch geschoolde Van Crombrugghe zich van de figuren met een hiëratische uitdrukking van bijvoorbeeld Bethune. Juist daarin is de hoogstaande kwaliteit van zijn oeuvre te duiden.

DE GLASRAMEN VAN DE VOORMALIGE KAPEL TERHAGEN (MOLENAARSSTRAAT, GENT) (17)

Op het moment dat Jean-Baptiste Capronnier in 1860 een tweede glasraam voor het koor van de Gentse Sint-Niklaaskerk afleverde en Jean-Baptiste Bethune zijn glazeniersatelier van Brugge naar Gent overbracht, werd Charles Van Crombrugghe aangesproken voor de realisatie van twaalf glasramen in de oude kapel van Terhagen (18).

Kort daarvoor, in 1857-'58, had hij op verzoek van kanunnik Idesbaldus Hélias d'Huddegheem (19) in een nabijegelegen kapel aan de Sint-Antoniuskaai tien ramen voorzien van gebrandschilderd glas. Toen kanunnik B. De Decker, algemeen overste van de Zusters van Liefde van Jezus en Maria, in 1860 het plan opvatte om de kapel te laten verfraaien, ging hij vermoedelijk te rade bij zijn vriend Hélias d'Huddegheem. De keuze voor de glazenier was dan ook gauw gemaakt.

Charles Van Crombrugghe werd verzocht om twaalf vensters van glasramen te voorzien en verschillende schilderwerken uit te voeren (20). De kapel bezat aan de straatzijde zeven ramen met een segmentboog en aan de tuinzijde vijf. Dankzij een nauwkeurige beschrijving van de hand van B. De Decker van de ramen en hun respectieve financiers is het mogelijk het inwerken van de glasramen in de kapel te reconstrueren.

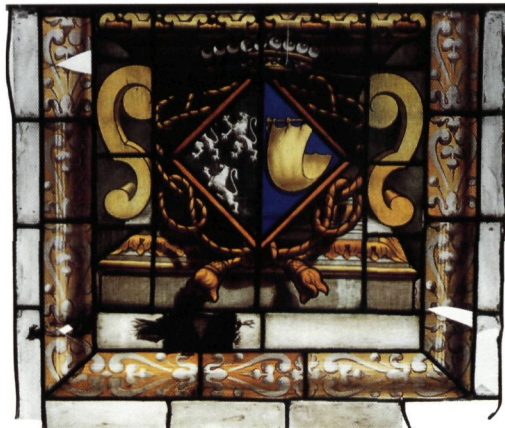
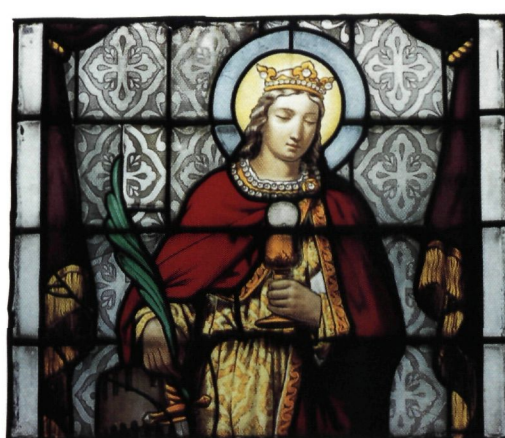
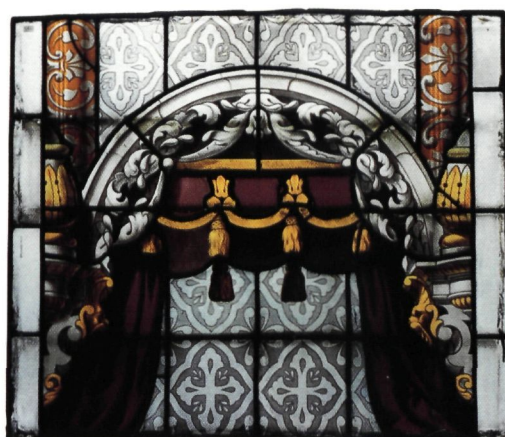
Tijdens de afbraak van de kapel van Terhagen in 1897 werden de gebrandschilderde glazen gerecupereerd en in de kapel van de Zusters van Liefde te Zaffelare ingewerkt. De panelen werden aan de grotere raamopeningen aangepast waardoor één register met een grisailleschildering werd toegevoegd. Naar alle waarschijnlijkheid werden de panelen toen ook volledig herlood. Charles Van Crombrugghe's zoon Emile werd daarvoor in 1897 betaald (21). Ondanks het feit dat de glasramen tweemaal werden gedemonteerd, bleven ze goed bewaard.

Nadat twee glasramen met de voorstelling van de Heilige Barbara en Jozef, in 1996 een conservatiebehandeling hadden gekregen, werden ze opgesteld in het museum van de congregatie.

◀ Lancelten met de Heilige Barbara en de Heilige Jozef vóór restauratie. 1996.
(foto Aletta Rambaut)

DE CONSERVATIE VAN DE GLAS- RAMEN MET DE HEILIGE BARBARA EN DE HEILIGE JOZEF (22)

De glasramen zijn niet afkomstig uit hetzelfde raam en vormen dus geen geheel (23).

De Heilige Barbara werd in 1862 voor het vierde raam in de straatgevel gerealiseerd en samen met de Heilige Dymphna opgesteld. De heiligen staan elk onder een paars baldakijn met een damast geschilderde achtergrond. Het glasraam met de Heilige Barbara werd opgericht als herinnering aan de ouders van Hélias d'Huddeghem en voorzien van hun wapenschilden. Ze overleden op 4 december, naamdag van de Heilige Barbara, maar met tien jaar verschil.

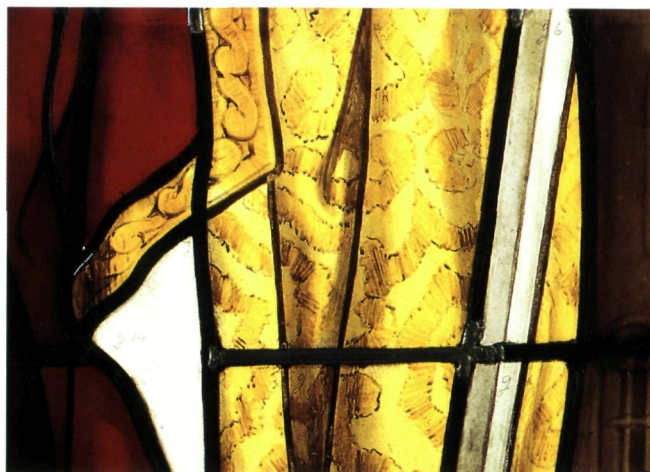
Het glasraam met de Heilige Jozef werd het daaropvolgende jaar gemaakt in opdracht van de toenmalige voorzitter van de Maatschappij voor Moederlijke Liefdadigheid (24), Josephine de Vaernewyck, geboren Baillet d'Angest. Het werd in het vijfde raam aan de tuinzijde geplaatst met de Heilige Coleta als pendant. Zij zijn weergegeven onder een ronde boog met centraal een fruitslinger. Het wapen van Josephine de Vaernewyck bevindt zich onder de Heilige Jozef.

Conservatiebehandeling

▶ Toen de gebrandschilderde panelen van de glasramen uit Zaffelare (25) in 1995 definitief naar het moederklooster te Gent werden overgebracht, werd besloten twee lancetten (26) in het museum van de congregatie op te stellen.

▶ Rekening houdend met de toekomstige museale plaatsing was de materiaaltechnische toestand van de panelen van die aard dat het materiaal maximaal behouden kon worden.

(foto Aletta Rambaut)

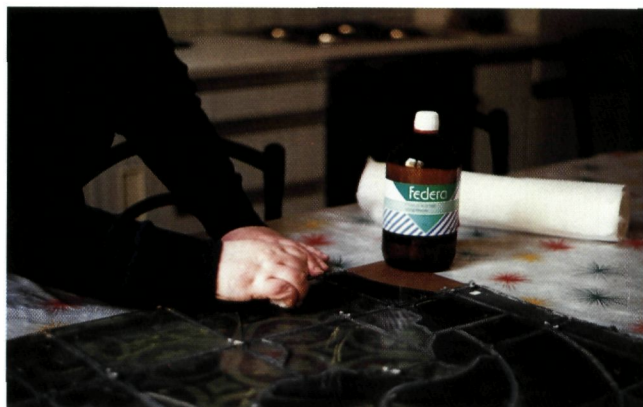
▲ Een codering, aan de buitenzijde van de glasstukken ingekrast, kwam na de reiniging aan het licht.

(foto Aletta Rambaut)

Nagenoeg alle panelen waren zowel aan de exterieurzijde als aan de overvloedig beschilderde interieurzijde een paar jaar geleden tijdens de demontage van een hardnekkige tape voorzien.

Om verdere beschadiging te vermijden werd voor het starten van de behandeling de tape van alle panelen verwijderd. Door de ouderdom was deze op de meeste plaatsen aan het vergaan waardoor de lijmresten zeer hardnekkig op het glas- en het loodoppervlak achterbleven.

Met ethylacetaat konden tape en lijmresten verwijderd worden. De panelen die niet voor opstelling in het museum in aanmerking (27) kwamen, werden preventief vlak opgeborgen.

Nr. 99
Bijlage bij
M&L 18/4
juli-
augustus
1999

*Helsinki,
Economische
Hogeschool,
leeszaal
(H. Harmia en
W. Baeckman,
1948)*

Open monumenten dagen

Jo Braeken

OPEN MONUMENTENDAG VLAANDEREN

Op zondag 12 september gaat Vlaanderen Europees. Voor de elfde keer vindt dan de Open Monumentendag plaats. Dit jaar is het thema *Via Europa. Reisverhalen in steen*.

In 1999 bestaat de Raad van Europa vijftig jaar en in 2000 is het een kwarteeuw geleden dat het belangrijke Monumentenjaar plaatsvond.

Daarom lanceerde de Raad van Europa de campagne *Europa, een gemeenschappelijk erfgoed*. Dit jaar zullen meer dan dertig landen die een Open Monumentendag organiseren, met dit motto werken. Met dat gezamenlijk thema willen de organisatoren de eeuwenlange kruisbestuiving in het licht stellen die tot de Europese multicultuur heeft geleid.

Via Europa. Reisverhalen in steen is de titel van het Europees thema in Vlaanderen. De Open Monumentendag wil op zondag 12 september 'vreemde' verhalen laten horen: reisverhalen in steen, verhalen van 'elders' in onze gebouwen. Om de reis een richting en een bestemming te geven werd gekozen voor drie categorieën van Europese subthema's.

Buitenlandse verhalen in monumentenlevens

Het Europese buitenland in de biografie van een monument komt duidelijk naar voor in het programma:

een architect van Europees formaat, belangrijke buitenlandse bewoners of eigenaars, een markante Europese stijl, roerend erfgoed uit het buitenland...

Een primeur voor de Open Monumentendag is de aandacht voor parken en tuinen. Enkele voorbeelden zijn: het classicistische Kasteel van Duras in Sint-Truiden door de in Rome opgeleide G.J. Henry met een park van de uit Rijsel afkomstige François Verly; het Domein Nitterveld in Ronse rond een

riante art nouveau cottage door Albert en Alexis Dumont en met de resten van een openluchttheater; het kasteelpark 't Hooghe in Kortrijk met een demonstratie- en proeftuin voor rozen.

Ook enkele kastelen en andere privé-eigendommen worden uitzonderlijk opengesteld: het domein Ryckvelde in Damme-Sijsele met het oude hof en het nieuwe neogotische kasteel uit begin deze eeuw; een fraaie reeks imposante stadshotels rond het thema van de Grote Raad in Mechelen; het Kanunnikenhuis met zijn 18de-eeuws interieur in Tongeren; de art deco woning Beaumont van Emiel De Nil in Gent, en enkele modernistische woningen zoals de woning Verstrepen door Léon Stynen in Boom, de atelierwoning Vleeschouwers door Julien Schillemans in Schoten, een woning van Huib Hoste in Zele, en de eigen woning van Jan Albert De Bondt in het Gentse Miljoenenkwartier. La Nouvelle Maison in Tervuren, de vierde eigen woning van Henry van de Velde wordt op inschrijving opengesteld dankzij een jongerenproject van Sint-Lukas Brussel dat ook de cottage-architectuur in de omgeving laat ontdekken. Andere opvallende namen zijn Laurent-Benoît Dewez met de classicistische abdij van Affligem, de Sint-Salvatorskerk in Harelbeke en het kasteel La Motte in Dilbeek-Sint-Ulriks-Kapelle, Jozef Viérin met het regionalistische station van De Panne-Adinkerke en de Priorij Onze-Lieve-Vrouw Bethanië in Zedelgem-Loppem, Jean-Baptiste Bethune met het neogotische kerkdorp Vivenkapelle in Damme, de Rijnlander Matthias Zens met enkele neogotische realisaties in Eeklo, en Octave Van Rysseberghe met het art nouveau Grand Hotel Bellevue in Middelkerke-

Westende. Ook de Norbertijnerabdij in Mol-Postel en de mijncités van Genk-Waterschei en Lanaken-Eisden behoren ongetwijfeld tot de blikvangers.

Andermans gezag

Monumentale sporen van 'vreemde bewindvoerders', van agressie en van verdediging en bescherming vormen de tweede categorie.

Afhankelijk van het subthema – bewindvoerders, militaire bouwwerken, oorlogslittekens... – vertonen de opengestelde monumenten een geografische concentratie. Voorbeelden hiervan zijn de West-Vlaamse monumenten die in verband staan met de Eerste Wereldoorlog, de forten in de omgeving van Antwerpen, de Bourgondiërs en de Habsburgers in Mechelen en Gent. Steden als Diest, Gent, Mechelen en Oostende zijn rijk aan militaire bouwwerken. Die laatste categorie – forten, citadels, kazernes, omwallingen, schansen... – is opvallend goed vertegenwoordigd in deze Europese Open Monumentendag. Enkele voorbeelden:

Fort Lillo in Antwerpen, Fort Breendonk in Willebroek, Fort Sint-Marie in Zwijndrecht, Fort Liefkenshoek in Beveren-Kallo, Fort Leopold in Diest, Fort Napoleon in Oostende, de voormalige Dossinkazerne in Mechelen, een bunker in Sint-Katelijne-Waver, de schans 't Hasselt in Overpelt, natuurreservaat Antitankgracht in Haacht-Scharent, de Dodengang in Diksmuide, de vestingen in Ieper en de batterijen Halve Maan en Hundius in Oostende.

▼
*Sint-Truiden:
Kasteel van Duras (foto PCCE)*

Europese sporen in het landschap
De subthema's 'archeologie' en 'indus-
trieel verkeer' belichamen ten volle het
woord 'via' uit het jaarthema: wegen
en wat er over die wegen van elders
naar hier is gekomen is de meest
algemene noemer van deze categorie.
Het is opvallend hoe archeologie
– voor het eerste in de Open Monu-
mentendag – ruim aandacht krijgt.
Een trans-Europese beschaving bij uit-
stek, de Romeinse, krijgt met name in
Oost-Vlaanderen en Haspengouw, met
Tienen als grensstad, aandacht. Landen
doet zijn reputatie van 'Merovingische
bakermat' eer aan. Opvallend ook zijn
de middeleeuwse mottes of wat daar
nog van rest.

Opmerkelijke 'industriële openstellin-
gen' zijn een voormalige kanaalarm
van de Zuidwillemsvaart in Bree-Beek
en de sluizen op het Albertkanaal in
Olen. De vraag wat een monument en
wat onroerend erfgoed is wordt preg-
nant gesteld door de openstelling van
de IJslandvaarder *Amandine*. En dat een
monument onverwacht weer een
zweem van actualiteit kan krijgen tonen
de Quarantainestallen in Essen aan.

Op zaterdag 11 september krijgt het
grote publiek een geanimeerd monu-
mentenaanbod in de gaststad Diest.
Hier vindt de officiële opening van de
Open Monumentendag plaats. Het pro-
gramma kent drie invalshoeken: de
Oranjestad Diest, de vestingarchitec-
tuur en het Begijnhof. Canvas zendt
's avonds het programma *Plankenkoorts*
rechtstreeks uit vanuit Diest, volledig
gewijd aan het openingsgebeuren en
aan de Open Monumentendag in het
algemeen.

Het *Monumentenmagazine* geeft een
handig overzicht van alle opengestelde
monumenten, gedegen cultuurhisto-
rische duiding bij de gebouwen en
praktische informatie over honderden
tentoonstellingen en activiteiten op en
rond de Open Monumentendag.
Het verschijnt rond 9 augustus en
wordt gratis verdeeld via de Lokale
Comités van de Open Monumentendag,
Toerisme Vlaanderen, de erkende VV-
kantoren en toeristische diensten, de
KBC-bankkantoren, de Stichting
Vlaams Erfgoed en het Secretariaat

Open Monumentendag Vlaanderen bij
de Koning Boudewijnstichting.
Men kan het magazine ook aanvragen:
vanaf 23 augustus op de Monumen-
tenlijn 02/511.40.50.

▲
Schoten:
Gemeentelijke Openbare Bibliotheek
(foto J. Luyten)

Voor meer informatie over de Open
Monumentendag:

Open Monumentendag Vlaanderen
Zondag 12 september 1999
Via Europa. Reisverhalen in steen
Secretariaat Open Monumentendag
Vlaanderen
Brederodestraat 21
1000 Brussel
tel.: 02/549.02.74 – fax.: 02/512.00.35
email: omd@kbs-frb.be
www.monument.vlaanderen.be

Open Monumentendag Wallonië
Zat. 11 en zon. 12 september 1999
*1850-1950: un siècle d'architecture
moderne*
Secrétariat des Journées du Patrimoine
Rue des Brigades d'Irlande 1
5100 Jambes
tel.: 081/33.23.84 – fax.: 081/33.23.82
www.wallonie.be

Open Monumentendag Brussel
Zat. 18 en zon. 19 september 1999
Kunst en openbaar erfgoed
Dienst Monumenten en Landschappen
Vooruitgangsstraat 80 bus 1
1030 Brussel
tel.: 02/204.14.20 – fax.: 02/204.15.22

▼
Tongeren:
Kanunnikenhuis Generale Bank
(foto PCCE)

Literatuur

Jo Braeken

Housing design and society in Amsterdam*Reconfiguring urban order and identity 1900-1920*

Nancy Stieber

Chicago, The University of Chicago

Press, 1998, 386 p.,

ISBN 0-226-77417-1

Studie over de innoverende en groot-schalige huisvestingspolitiek van de Nederlandse overheid in Amsterdam aan het begin van deze eeuw, met de nadruk op het debat rond sociale hygiëne en stedelijke esthetiek, de normering van plattegrond en gevel-opstand, stijl en smaak, leefpatroon en ideologie.

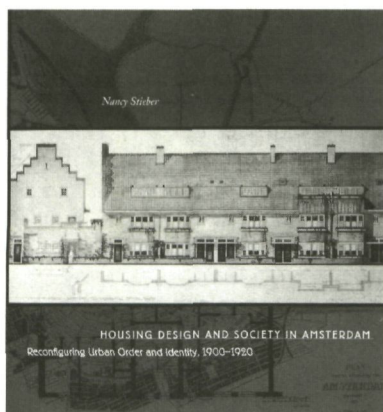
Baba*Die Werkbundsiedlung Prag*

Stephan Tempel

Basel, Birkhäuser, 1999, 144 p.,

ISBN 3-7643-5991-9

Monografie over de "Baba"-wijk (1932) in Praag, de laatste 'Ausstellungs-siedlung' van de *Werkbund* (1932) naar het voorbeeld van *Weißenhof* in Europa. Becommentarieerde en ruim geïllustreerde catalogus van 32 woningen door drie generaties Tsjechische modernisten van Janák en Gočár, over Linhart en Starý tot Žák.

De architectuur van het ziekenhuis*Transformaties in de naoorlogse ziekenhuisbouw in Nederland*

Noor Mens, Annet Tijhuis en Cor

Wagenaar (red.)

Rotterdam, NAI Uitgevers, 1999, 352

p., ISBN 90-5662-110-6

Typologische studie over de betekenis van de naoorlogse ziekenhuisbouw in Nederland, in het spanningsveld tussen het denken over volksgezondheid en de verschuivende ambities in de architectuurpraktijk. Overzicht van de historische ontwikkeling en vijftig project-beschrijvingen, in een verzorgde vormgeving.

Lexikon der Putz- und Stucktechnik

Frank Frössel

Stuttgart, Fraunhofer IRB Verlag, 1999,

351 p., ISBN 3-8167-4700-0

Omvattend naslagwerk en compendium over de volledige thematiek van pleister- en stucwerktechnieken, onder de vorm van een alfabetisch lexicon. Materiaalkennis en ambacht in heden en verleden, bouwchemische en -fysische gegevens, soorten pleister- en stucwerk en hun toepassing bij restauratie en nieuwbouw.

Schäden an Fachwerkfassaden

Manfred Gerner

Stuttgart, Fraunhofer IRB Verlag, 1998,

183 p., ISBN 3-8167-4690-X

Handig compendium over schade aan vakwerkgebouwen, uitgaande van een breed gamma aan concrete schadegevallen. Overzicht van de vakwerkbouwtechniek en materiaalkenmerken, technieken voor bouwfysisch onderzoek, diagnose en sanering van de verschillende schadetypes.

Steinergänzung*Mörtel für die Steinrestaurierung*

Andreas Boué (red.)

Stuttgart, Fraunhofer IRB Verlag, 1999,

186 p., ISBN 3-8167-4708-6

Bundel referaten van een workshop, ingericht door het Institut für Bauchemie Leipzig (1998), over het gebruik van restauratiemortel in de natuursteenconservering. Huidige stand van zaken van het onderzoek, de productie en de toepassing van deze technologie, en het belang voor de monumentenzorg, geïllustreerd met concrete voorbeelden.

Alle boeken, een greep uit de recente aanwinsten, liggen ter inzage in de Bibliotheek Monumenten en Landschappen
Graaf de Ferrarisgebouw
Em. Jacqumainlaan 156 - bus 7,
1000 Brussel
(tijdens de kantooruren)
(02/553.82.27 - fax. 02/553.82.05
E-mail
Jozef.Braeken@lin.vlaanderen.be

Tentoonstellingen

Luc Tack

KLEUR BEKENNEN

Deze rondreizende tentoonstelling van de Afdeling Monumenten en Landschappen vertelt het verhaal van het kleurgebruik in de monumentenzorg. Na Brussel, Sint-Truiden en Deurne loopt "Kleur Bekennen" tijdens de zomermaanden ook in De Panne.

Van in de vroegste tijden heeft de mens zijn woonruimte en zijn cultusgebouwen met kleuren afgewerkt. Door allerlei omstandigheden is veel van de binnen- en buitenafwerking niet meer zichtbaar. Vandaag is, in de monumentenzorg, de kleurige afwerking van binnen- en buitenruimten opnieuw aan de orde en dit als resultaat van jarenlang wetenschappelijk onderzoek. Vooronderzoek van kleurige afwerkingen, uitwerken van een aangepaste restauratie-optie, aandacht voor muurbekledingen, herstellen van monumentale muurschilderingen en een algemene herwaardering voor alle vormen van gekleurde kunstwerken en materiaal polychromie komen in de tentoonstelling aan bod in een 6-tal luiken: gekleurde muren – aangeklede muren – gekleurd materiaal – monumentale kleur – gekleurde kunst – kleur in de Unitaswijk te Deurne.

Voor de gelegenheid wordt de tentoonstelling uitgebreid met een zevende luik over de Dumontwijk in De Panne. Deze wijk is sinds 1995 beschermd als stadsgezicht met een aantal monumenten en beeldbepalende gebouwen.

Naar aanleiding van "Kleur Bekennen" organiseert de dienst Cultuur van De Panne enkele geleide wandelingen door de Dumontwijk.

► Glazen arybale, 2e-3e eeuw, la Motte-le-Comte (verz. M.A.N.), foto G. Focant (M.R.W., D. Pat.)

Tentoonstelling "Kleur Bekennen"
3 juli tot 26 september

Gemeentehuis De Panne
Zeelaan 21 - De Panne
% 058/421616

openingsuren:
3 juli tot 31 augustus
elke dag van 9 tot 12 en van 13 tot 18 uur
gesloten op zondag

1 tot 26 september
elke dag van 9 tot 12 en van 13 tot 17 uur
op zaterdag van 9 tot 12 uur
gesloten op zondag

Marjan Buyle

NAMVCVM?

Deze tentoonstelling met cryptische titel wil de stad Namen belichten in haar Romeinse periode. De titel stemt overeen met de naam van Namen zoals hij vermeld wordt op gouden munten uit de Merovingische periode uit de 7de eeuw, die tijdens opgravingen gevonden werden.

De tentoonstelling is een initiatief van de archeologische dienst van het Waalse gewest in de provincie Namen, in samenwerking met de vzw Archéologie namuroise, het archeologische museum en de stad. Van de oude Romeinse vicus heeft men na de opgravingen een vrij duidelijk beeld. De tentoonstelling illustreert diverse aspecten uit het dagelijks leven in deze Romeinse stad: de architectuur en de woning, de ambachten, de handel, de godencultus en tenslotte de begrafeniserituelen en de grafschriften, dit alles geïllustreerd aan de hand van vondsten uit recente en vroegere opgravingen.

De oorsprong van de stad Namen gaat terug tot de 1e eeuw vóór Christus. Tot de 3de eeuw na Christus ontwikkelt de vicus zich voornamelijk op

de linkeroever van de Sambre, om zich dan vanaf de 5de eeuw te verplaatsen naar de *portus* van de rechteroever. Opgravingen wijzen op het bestaan van rechthoekige woningen aan de straat, van elkaar gescheiden door een kleine tussenruimte en vaak met een kelder aan de achterkant. Huiselijke en ambachtelijke bezigheden zijn nauw verweven. Woning en werkplaats zijn nauw met elkaar verweven. Zoals ook tijdens de latere middeleeuwen het geval zal zijn, wordt het gelijkvloers vaak in beslag genomen door werkplaatsen of verkoopsruimte en de verdieping is dan voorbehouden voor de woonfunctie.

De tentoonstelling is aangevuld met een moduleerbaar fresco, een interactieve praatpaal waarmee de bezoeker een bepaald aspect van zijn belangstelling kan uitdiepen, fragmenten van grafmonumenten en het materiaal om op de oude manier munten te slaan.

De tentoonstelling loopt nog tot 24 december 1999 in de Espace archéologique Saint-Pierre, route Merveilleuse 23 in Namur. Open van dinsdag tot vrijdag van 12 tot 17u, zaterdag en zondag van 10 tot 17u. De toegang is gratis. Mogelijkheid tot reservering van geleide bezoeken. Inlichtingen en reservatie: Service de l'archéologie, % 081/25 02 83 en fax 081/25 02 71.

Marjan Buyle

MEER DAN GROEN

Geen landschapstentoonstelling, wel een allusie op de verdure-tapijten, waarvoor de stad Oudenaarde sinds lang gekend is. Dat de weverijen vanaf de 15de eeuw ook iets anders dan deze verdures gemaakt hebben, wordt uitvoerig belicht in een tentoonstelling, die verspreid is over verschillende lokaties, tevens de belangrijkste Oudenaardse monumenten langs beide zijden van de Schelde: de zalen van het laatgotische stadhuis en de aanpalende hallen, de Sint-Walburgakerk en het Huis de Lalaing. In het stadhuis en de hallen worden drie eeuwen tapijtkunst geïllustreerd op chronologische en tematische wijze. De Sint-Walburgakerk wordt versierd zoals men het vroegere voor een Blijde Intrede deed. Het Huis de lalaing vormt het stemmig kader voor enkele 'kamers'. Een wandtapijt werd immers zelden apart geweven. Een normale bestelling betrof altijd een 'kamer', meestal zes stukken, waarmee men een volledig vetrek kon bekleden. Op de eerste verdieping zijn zowel een restauratie-atelier als een weefatelier te bezichtigen. Het documentatiecentrum toont waar ter wereld de

Oudenaardse wandtapijten nu nog te vinden zijn. Een wandeling van de ene lokatie naar de andere is tevens een kennismaking met de oude stadskern en het Oudenaardse monumentenbestand. De tentoonstelling 'Meer dan groen' kadert in het project 'Keizer Karel 1500-2000'.

Eeuwenlang waren Vlaamse wandtapijten één van onze belangrijkste exportprodukten. Binnelandse maar vooral buitenlandse opdrachtgevers bestelden honderden kamers wandtapijten, vaak in de meest kostbare materialen waarbij overvloedig gebruik gemaakt werd van gouddraad. Oudenaarde werd vooral bekend om haar 'verdures', met wol en zijde als belangrijkste basismaterialen. Vanaf 1544 verplichtte een Keizerlijk Edict van Karel V het inweven van een stadsmerk en een weversmerk.

Oudenaarde koos hiervoor een geel schild met drie rode strepen en een bril als stadswapen. De produktie kende een hoogtepunt tussen 1540 en 1565 en Antwerpen fungeerde als draaischijf voor de internationale handel. Naast de 'verdures' die louter decoratief bedoeld waren, bestonden er ook figuratieve met een belerende of moraliserende ondertoon.

Deze laatste waren zeer geliefd bij edellieden en vorsten. Zij symboliseren de sociale positie en de deugden van de opdrachtgever.

Een rijk geïllustreerde catalogus is beschikbaar in een Nederlandse en in een Franse versie (1200 BF). Ingrid de Meûter verzorgde voor Openbaar Kunstbezit, in samenwerking met de Oudenaardse Wandtapijten vzw een toegankelijk, vlot leesbare brochure met als titel *Meer dan groen*.

Oudenaardse wandtapijten van de 16de tot de 18de eeuw. Inleidende hoofdstukken behandelen de beginperiode van de produktie, de eerste bewaarde Oudenaardse wandtapijten vanaf 1545, de organisatie van het ambacht, de stads- en weversmerken, de kartons en de typische boordversiering. Daarna volgt een illustratie van elk tentoongesteld tapijt met een toelichting over de stijl en de iconografie.

De tentoonstelling loopt in Oudenaarde van 19 juni tot 3 oktober 1999. Open van 10 tot 17u. Toegangskaarten uitsluitend in het stadhuis. Vervolg van de tentoonstelling in de Sint-Walburgakerk en het Huis de Lalaing. Informatie en reservatie op tel. 055/31 72 51.

Buitenkrant

Marcel M. Celis

FIFTH INTERNATIONAL DOCOMOMO CONFERENCE - STOCKHOLM (ZWEDEN), SEPTEMBER 1998

"A cry of horror has arisen that we must not let 'the antique' die. It surely will die, but if it leaves behind its sole worthy heritage: 'Let every age use its own means, but use them with integrity' - then it has died with honour" (Alvar Aalto, Turun Sanomat, 14.10.1928)

Een 35 nationaliteiten, samen een kleine 230 deelnemers, waren vertegenwoordigd op het 5de internationaal colloquium over modernistische architectuur en stedenbouw, in september laatstleden. Plaats van het gebeuren was Stockholm, na Bratislava (1996), Barcelona (1994), Dessau (1992) en Eindhoven (1990).

Voor de lezingen en seminars werd onderdak geboden door het gloednieuwe Museum voor Moderne Kunst & Architectuurmuseum (Rafael Moneo, 1998) op *Skeppsholmen*, één der grotere eilanden vóór de haven van Stockholm, met het vasteland verbonden door een loopbrug.

Geen brutalistische en suggestieve architectuur hier, zoals het aan de overzijde van de baai ingeplante *Vasamuseet* (Dahlbäck & Månsson, 1990), maar een gesloten, mimetische langsbouw, ingebed op de eiland-oever, met zijn ossebloedkleurige bepleister-

◀ Stockholm, Hogere Middelbare Taalschool voor Meisjes (N. Ahrbom en H. Zimdahl, 1936)

debate around how social aspirations, in particular, have influenced the development of architecture and urban planning in different cultural and economic contexts between 1910 and the 1960s" (do.co.mo.mo. Journal 18, february 1998, p. 9).

de gevelvlakken en op verluchtungskokers lijkende lichtkoepels refererend aan de 19de-eeuwse havengebouwen rondom. Enige toegift vormt de naar de haven gerichte erkeruitbouw van het cafetaria, met zijn opvallende, schuin ingeplante schoren verrassend herinnerend aan Violet Le Duc. Koel en somber binnenin nochtans, en derhalve functionerend op kunstlicht, alsof de – Spaanse – ontwerper vanuit het zonovergoten zuiden de eindeloze Scandinavische winters uit het oog verloren was.

Geen wonder dat het doorgaans zelfingenomen Stockholm met enige afgunst opkijkt naar het nauwelijks enige weken later, aan de overzijde van de Baltische Zee, in Helsinki eufo-

risch in gebruik genomen *Kiasma*, Steven Holl's wonderlijk hagelwit schrijn voor Hedendaagse Kunst, de lessen van Le Corbusier indachtig badend in het immer wisselende licht van intelligente, onvermoede wand- en dakdoorbrekingen.

Vision and Reality

In overleg met de democratisch verkozen DoCoMoMo-top, opteerden de organiserende Scandinavische landen (Zweden, Denemarken, Noorwegen), IJsland en Finland gezamenlijk voor dit tot de verbeelding sprekende thema, bedoeld als een stimulans "to promote analysis, description and

Tè licht wordt inderdaad het gebouwde erfgoed benaderd als een individueel architectuurobject, afgesneden van de historische en socio-culturele context waarin het tot stand kwam, alsof een huis niet per definitie bestemd was om in gegeven klimatologische en technisch haalbare omstandigheden te leven, een kantoor, een bedrijfsgebouw om in te werken. Toch zou het modernisme, naar analogie met het vroeg 19de-eeuwse utopisch-socialisme van Fourier, hieraan een bijkomende, humane dimense pogen toe te voegen:

"The ideals of human freedom and prosperity, whose roots stem from the Age of Enlightenment, have been implicit in the programmes of the Modern Movement. These aspirations became the focus for intellectual clarification during this century; philosophers, sociologists, politicians, fine artists, among others have formulated proposals for the realization of communitarian models. Political, cultural, and socio-economic conditions have, however, frequently frustrated realization of these ideals.

Simultaneously, changes in social values have transformed inherited conditions creating new ideals of freedom and material expectation. Such revised ideological perceptions

◀ Stockholm, Ålstengatan (P. Hedqvist, 1932)

become preconditions informing improvement, or justifying obstruction. The advancement towards a modern society has followed various paths in countries having different political regimes and distinctive cultural, social, and economic conditions. Architects and planners have striven to transpose the paradigms of freedom and prosperity into architectural and urban forms designed for future generations.

Many are now recognised as the early visionaries of the Modern Movement; their architecture has evolved through built and unrealized projects which have gained wide international attention. In parallel with social ambition, pure artistic ideals as well as technical innovations, have also influenced architectural development. The emphasis on universally held ideals has favoured the status of many internationally established practices as the only representatives of truly modern architecture.

However, those architects who have united the ideals of freedom and prosperity anchored in local traditions, building materials and methods have not, as a rule, received the recognition they deserve for their building and planning work as modernizers and representatives of social ambition.

Social ideals have been particularly important in framing modern architecture and urban planning projects in the Nordic Countries, where architecture and the built environment have developed their specific characteristics related to geographical, cultural, and social circumstance." (do.co.mo.mo Journal 18, february 1998, pp. 8-9)

Een kleine 60 lezingen, verdeeld over zeven secties zouden, gespreid over drie dagen, aan dit ambitieuze programma inhoud pogen te geven.

Nils-Ole Lund, docent aan de *Arkitekt-skolen i Aarhus*, genoot de eer om, na de obligate officiële welkomstwoorden, namens Denemarken het hoofdthema in te leiden. In *Modernism as a vehicle for social change in the Nordic Welfare States* wees hij op het paral-

lisme, in Noord-Europa, tussen modernistische architectuur en de uitbouw van welvaartsstaten, met dien verstande dat het tweede aan het eerste voorafging.

De nieuwe ideeën volgden verschillende routes naar het noorden: de invloed van Le Corbusier is niet te loochenen, deze van de Weimar Republiek met haar ruimdenkend huisvestingsbeleid was determinerend, het Nederlandse modernisme liet zijn sporen na in Noorwegen ingevolge een studiereis van lokale architecten naar Holland in 1928.

Het modernistisch jargon – witte gevels, platte daken, stalen ramen, kubistische volumes, horizontale lijnen, rationele design – zou in elk land op eigen wijze geassimileerd worden. In Zweden leende de tentoonstelling van Stockholm 1930 zich als drager voor de nieuwe sociaal-democratische ideologie, waarbij de nieuwe vormen en sociale programma's gelijk stonden met het nieuw ingetreden tijdperk. In Denemarken werd de modernistische architectuur als zuiver formalistisch sceptisch onthaald en al gauw opgeslorpt in de traditionele producties. In Finland onderging deze architectuur een regionalistische metamorfose, tot bakens in een nieuw land waar cultuur en natuur in symbiose harmoniëren. In IJsland werd in het bijzonder de aanwending van betonconstructies gewaardeerd, als surrogaat voor het ter plaatse schaarse bouw materiaal.

Noorwegen nam in de jaren '30 dan weer een met Zweden en Denemarken verwante houding aan.

Eva Rudberg, architecte en vorser aan het Architectuurmuseum in Stockholm, verdiepte met *"One day we shall inherit the world"* – *Swedish Functionalism as a vision and in reality*, de pragmatische benadering in Zweden van het prangende huisvestingsprobleem in steden aan het begin van de jaren '30. Geconfronteerd met de benarde economische realiteit, zou de sociaal-democratische regering vanaf 1932 de beloofde welvaartsstaat een koers laten volgen laverend tussen socialisme en kapitalisme, gekenmerkt door een nauwe samen-

werking van zakenwereld, industrie en vakbonden met coöperatieven. Functionalistische woningen, bedrijfsgebouwen en winkels boden een antwoord op de sociale ambities, inspanningen werden geleverd om het comfort van appartementswoningen te verbeteren, op privé-initiatief opgerichte collectieve woningen poogden het probleem van buitenshuis werkende moeders op te vangen, een stelsel van leningen voor woningbouw werd uitgewerkt en plaatselijke besturen werd het beheer toevertrouwd van de nieuwe woonwijken: *"Swedish Functionalism's visions have not infrequently been pragmatic – 'Accept the reality of the present in order to be able to change it' was the slogan of the functionalists in 1931, and the results have been very down-to-earth. It was here that Swedish Functionalism's strength lay – but also its limitations."*

Van kunsthistorica – en hoofd van de archieven aan het Noorse Architectuurmuseum – Birgitte Sauges *Vision and Reality in Norway*, onthouden wij hoe het modernisme reeds vanaf 1920, maar op grote schaal bij de complete heropbouw van het land na de Tweede Wereldoorlog, minder invloed had op de vormgeving van de traditionele hout- en baksteenbouw dan wel op het materiaalgebruik en de vernieuwende, economische planindeling.

Maija Kairamo, architecte en hoofd van de Finse dienst voor monumentenzorg, bracht een vrij bittere schets van het *Finnish Modernism: Future ideas and hard Realities*.

Volgend op Finlands onafhankelijkheidsverklaring van Rusland in 1917, werd woonvoorziening de architecturale uitdaging. Indien huisvesting dan al stedenbouwkundig werd gepland, zou het bouwen zelf nochtans overgelaten worden aan privé-initiatief. Het modernistisch programma zou vanaf het einde van de jaren '20 en doorheen de jaren '30 ruime navolging krijgen. Na de Winteroorlog tegen Rusland, ingezet einde september 1939, diende de heropbouw vanaf 1940 zich in eerste instantie toe te

leggen op de industrie. De verliezen aan huisvesting zouden pas worden goedge maakt vanaf 1950, het begin van een welvarende periode. De heropbouw van het afgelegen noordelijk gelegen Rovaniemi, het regionaal plan voor Kokemäenjoki en de eerste ontwerpen voor de tuinwijk Tapiola – bij Helsinki – situeren zich hier.

De snelle omvorming van een agrarische economie naar een industriële, zou onvermijdelijk haar stempel drukken op het bouwen. Het merendeel van de massaproductie uit de jaren '60 en '70 is samengesteld uit prefabelementen in grijs of gewassen beton. De energiecrisis van 1973 is dan weer afleesbaar van betere isolatie en een afname van de aan ramen toebedeelde oppervlakte.

Naar het einde van de jaren '80 toe zou de economie een diepe depressie kennen. Maar dan was sociale huisvesting al lang verworpen tot harde business: *"The functionalist tradition lives on in Finland, but the social aspect of building, that emphasises social justice, can scarcely be heard."*

Minder historisch pragmatisme in *Modern with Frontiers* van Maristella

Casciato, docente architectuurschiedenis aan het Departement Burgerlijke Bouwkunde van de Universiteit van Rome, maar een door architectuurtheoretici uitbundig toegejuichte stortvloed van beschouwingen over de draagwijdte van het woord 'modern' :

"Within DoCoMoMo modern has been subject of diverse interpretation. The initial discussion at the Eindhoven Conference broke with the dogmatic equation of modern = objective, thus opening the possibility for a conscious adaptation of modern ideals to meet multifarious manifestations of architectural culture. This has resulted in facing two ways at once, at times producing a vacuum, at times inducing euphoria. Finally, by implication, dogma is excluded, a believe which may provide a shared sense of relieve but results in the paradox: no Momo within DoCoMoMo."

En verder: *"The formula followed by successive conference organisers has been consistent so far because it has not limited freedom of expression. Modern architecture has been presented as a kaleidoscopic array, up, down, right and left, cubic and curvaceous,*

▲
Turku, Villa Warrèn
(E. Bryggman, 1932)

Mediterranean and Nordic, pre and post-war, populist, capitalist, and expressionist."

Om te besluiten dat *"We have learned how architecture in this century reflects the quintessential values which accompanied and created modern civilisation. What is the legacy?"*

We must attempt to reconsider the seminal influences upon modernism and write its history informed by the evolutionary forces of the twentieth century. Within this narrative, architecture differs profoundly from those subjective ideas which time renders obsolete, and we must attempt to demonstrate that architectural artefacts have a power and strength per se as modifiers intrinsic to the history of ideas."

De tweede en derde colloquiumdag zouden worden gewijd aan in parallelsessies verlopende casestudies. Met *The Eichler Homes: A case Study*

▲
Turku, rouwkapel op de Evangelisch-Lutherse begraafplaats
(E. Bryggman, 1939)

Proposal, bracht Paul Adamson, architect bij Hornberger & Worstell Inc, Verenigde Staten, toelichting bij een merkwaardig tegendraads sociaal huisvestingsinitiatief. In tegenstelling tot het overheidsbeleid ter zake, gericht op een verkoopbaar imago maar minimale voorzieningen inzake leefruimte, privacy en veiligheid, zouden de a priori speculatieve woonensembles van Joseph Eichler met de hulp van designers de klemtoon leggen op modern comfort – garages, eigen kinderslaapkamers, centrale gemeenschapsruimten met zwembad, voorzieningen voor recreatie, omgevende tuinen – ten koste weliswaar van een goedkoop materiaalgebruik en ascetische vormgeving:

"The architectural designs were far from universally liked, the abstract expression proving alienating to many. The design was so radically simple in his appearance, in fact that Eichler and his partners the Architect Robert Anshen and social activist James SanJule were initially denied federal loan guarantees because the Federal Housing Authority believed the style of their design was merely a fad and, it was felt the houses would not retain their value."

Arie Sivan, Academie voor Kunsten en Design, Jerusalem, Israël, bracht met *The Kibbutz : MoMo and Romantic*

Architecture in an Agricultural Commune, een revelerende analyse van een sinds 1909 in Palestina om zich heen grijpend programma. De kibbutz, de landbouwcoöperatieve als antwoord op intensieve immigratie ingevolge het Europese antisemitisme, generatieconflicten en het streven naar samenleven in een vrije maatschappij, is geen stedelijke gemeenschap, straalt een suggestief romantisch imago uit en maakt gebruik van herkenbare beelden van revolutionaire modernistische architectuur toegepast op vertrouwde programma's: de familiale woning voor het ouderpaar, de crèche waar kinderen – de toekomst van het land – permanent verblijven, gemeenschappelijke eetplaatsen, tegelijk ontmoetingsruimten van deze 'laïeke' gemeenschappen. Bij de creatie van de Staat Israël in 1948 zullen planning en bouw door het Ministerie van Huisvesting overgenomen worden van de oorspronkelijke zelfbouwende gemeenschappen, het begin van een meer uniforme architectuur, in de woonwijken desondanks nog gekenmerkt door een romantische benadering.

Voor de parallelsessie over technologie bracht onder meer de Argentijnse Stella Maris Casal de enthousiast onthaalde lezing *Social Aspects in MoMo Industrial Architecture and Architectural Industry*.

Dat de architecten van het modernisme de paradigmata vrijheid en welvaart niet alleen bij huisvesting maar

ook bij industriële bouw poogden te vertalen in recht op een gezonde, comfortabele en functionele leefomgeving, geldt als vanzelfsprekend. Maar *"what happened to the welfare conditions of those in charge of materialising the new ideas for a better environment?"*.

Mede door de oprichting van arbeidersvakbonden en vanaf 1930 gestimuleerd door de nieuwe sociaaldemocratische maatschappelijke welvaart, zouden de moderne bouwtechnologieën niet alleen streven naar een verhoogde kwaliteit in proces en resultaat van de architectuur, maar tegelijk onrechtstreeks de werkomstandigheden en de veiligheid van de arbeiders verbeteren. Het streven naar orde, rationalisatie, controle en efficiëntie zou gepaard gaan met de invoering van nieuwe reglementeringen in de bouwindustrie en de bewustmaking van de arbeiders van hun rol als bouwers van nieuwe ruimten voor een gezondere en betere maatschappij.

Metal building and constructing in Italy in the 1930's: utopia and reality in experimental design, was de leidraad waarrond Anna Maria Zorgno, *Politecnico*, Turijn, de kortstondige bloei – in de vroege jaren '30 – schetste van experimentele metaalbouw in Italië, en meer in het bijzonder de ontwikkeling door ingenieur en architect Guido Fiorini van *"stretched flexible structures"*, een bouwtechniek voor hoogbouw-kantoortorens met staalskelet, met vloerplaten opgehangen aan een centrale nucleus bij middel van stalen liggers (*strays*). Le Corbusier zelf bleek bijzonder geïnteresseerd in deze bouwtechniek – die voetgangers en autoverkeer ontzag – en spaarde tijdens het ontstaansproces zijn raad en suggesties niet.

In de parallelsessies over Conservatie stelde Marieke Kuipers, Nederlandse Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de kapitale vraag naar authenticiteit, geconfronteerd met de erbarmelijke kwaliteit van de vroegste toepassingen van beton bij sociale huisvestingsprojecten:

"Nowadays not only the early housing complexes in concrete have lasted

their time (if they survived at all) but also the first life-cycle of the post-war projects has ended, raising fundamental questions about their future and eventual conservation.

Firstly: would it be desirable to make any effort for the conservation of the concrete villages, while their original experimental character has now expired technically and while their original features do not fit any longer to the current standards of insulation, space and comfort?

Secondly: if yes, which methods of conservation would give the best results, also taking into account the wishes of then inhabitants?"

Met het befaamde Betondorp in Amsterdam als voorbeeld kan ze overigens enkel maar vaststellen dat de tot conservatie geneigde monumentenzorger overigens maar al te vaak de loef wordt afgestoken door de concrete, dagelijkse realiteit: "Today all concrete housing complexes have been affected by the dynamics of repair and renewal over time, but some underwent more radical changes than others due to differing concepts of conservation and modernization."

Haar betoog zou daarop, op het meer theoretische vlak, verder worden uitgediept door architecte-stedenbouwkundige Christina Lamandi, Québec, Canada, met *The "should not" of conservation doctrine: on the legitimacy of reconstruction of MoMo architecture*: "Eliminating the 'hands-of' approach favoring the status quo of the artifact, we shall investigate the 'reintegrative' approaches that fall into two categories: philological and analogical. Despite their common theoretical ground they lead to two diverse designing and operational attitudes when one privileges whether stratification and authenticity values of original and constitutive values."

De derde colloquiumdag was gelijkmatig verdeeld over de thema's Register (inventaris), Opleiding en Stedenbouw.

In deze laatste sectie in het bijzonder bracht de Vlaamse delegatie met Professor Dr. Luc Verpoest, kunsthistoricus Jean-Marc Basyne en inge-

▲
Turku, Turun Sanomat-kantoorgebouw
(A. Aalto, 1928)

nieur-architecte Els Claessens de opgemerkte lezing *Social ambitions in Belgian Modern housing projects from the 20's to the 60's*, het zoveelste bewijs dat het eigen modernistische erfgoed voor géén ander hoeft onder te doen, maar daarom niet noodzakelijk meer waardering geniet.

Post Conference Tour in Stockholm

Zoals mocht worden verwacht vormde ook bij dit 5de DoCoMoMo-gebeuren de afsluitende *Post Conference Tour* een leerrijk hoogtepunt; overigens niet onverdiend na drie dagen intensief luisteren en vergaderen in de daglicht-schuwe lokalen van het Architectuurmuseum.

Ruime aandacht ging hierbij naar de vele tuinvijken ten noorden en noordwesten van Stockholm, te beginnen met *Gärdet/Tessinparken*, een rigide aan weerszijden van het centraal

gelegen openbaar park gealigneerd ensemble appartementsblokken van zes bouwlagen, aangelegd in 1932-1937 op de vroegere paradeterreinen van het Stockholmse garnizoen, naar ontwerp van architect Arvid Stille. Ondanks de uniforme bepleisterde gevels en platte daken, onderscheidt elk blok zich door individuele karakteristieken. De aanwijzing van het ensemble tot *Zone van nationaal Belang* in uitvoering van de *National Resources Act* - derhalve géén wettelijke bescherming - betekent dat het stadsbestuur strenge aanbevelingen dient na te leven in geval van mogelijke sloping of vermindering.

Eén enkele rij drie verdiepingen tellende appartementsblokken vormt de noordgrens en meteen ook de oudste bebouwing van *Gärdet*. De vrijwel kubusvormige volumes van architect Sture Frölen tellen per bouwlaag telkens twee ruime appartementen aan de zonzijde, naast twee kleinere aan de achterzijde.

Even spacieus ingeplant rondom een centraal gelegen, cirkelvormig park en derhalve bijzonder gegeerd, blijken de op het vroegste Zweedse modernisme lijkende maar slechts van 1989-1992 daterende woonblokken van *Starrbäcksängen*, een gezamenlijke realisatie van de stedelijke stedenbouwkundige diensten en architect Nyrén.

Een vluchtige blik slechts, vanuit de bus, op het studentenclubhuis van de Technische Hogeschool, door Sven Markelius en Uno Åhrén gebouwd in 1928 en meteen één der vroegste Zweedse voorbeelden van functionalisme. De vrijwel blinde straatgevel, slechts gemarkeerd door de platte luifel boven de ingang en de verticale glasstrook van de trapzaal, herbergt in hoofdzaak de bibliotheek, enkele clublokalen en een kleine portierswoning. De overige clublokalen, de eetzaal, het café en de keukens vonden een onderkomen achter de ruim beglaasde, naar het zuiden gerichte tuinvleugel met terras. Een eerste restauratie door Sven Markelius en Bengt Lindroos in 1952 is nu aan herhaling toe.

Op zich een verplaatsing naar Stockholm waard vormt de Hogere Middelbare 'Grammar' School voor meisjes, van de architecten Nils Ahrbom en Helge Zimdal uit 1936. Gebouwd ingevolge een in 1931 ingerichte architectuurwedstrijd is dit één der eerste uitsluitend voor meisjes bestemde taalscholen in Zweden: meisjes konden immers niet vóór het einde van de jaren 1920 toegelaten worden tot openbare middelbare taalscholen!

Strikt modernistisch van vormgeving en plan, omvat het complex vier duidelijk onderscheiden delen: twee vleugels met klaslokalen (links de middelbare school, rechts de hogeschool),

telkens drie niveaus hoog, de turnzaal aan een vleugeleinde, en de recht over de ingang ingeplante feestzaal, verbonden met de centrale trapzaal door een foyer (met wandschildering van Bo Beskow).

De rigide betonstructuur met flinterdunne wanden van de - deels op pilotis gebouwde - klassenvleugels contrasteert bewust met de opmerkelijk plastisch uitgewerkte koperen bedaking van de feestzaal.

Na jaren verval werd het schoolcomplex in 1994-1996 zorgvuldig geres-taureerd door Torbjörn Almqvist, architectuurbureau Arksam. Het wordt gehuurd door de Universiteit ten behoeve van de School voor Sociale Studies en werd voorgesteld ter erkenning als Historisch Gebouw.

Norra Ängby, Vällingby, Blackeberg, Södra Ängby en Ålstensgatan, alle versnipperd ten noordwesten van Stockholm, vormen evenzovele tuinwijkexperimenten, het ene al opmerkelijker dan het andere.

In 1931-1938 ontwikkeld op vroegere landbouwgronden, vormt *Nora Ängby*, een *Area of National Interest*, met zijn 1200 piepkleine houten eengezinswoningen met eigen tuintje slechts de aanzet van een stedelijk huisvestings-experiment - een 10.000 woningen in 1965 -, waarbij aan arbeidersgezinnen met een vast inkomen de mogelijkheid werd geboden een eigen woning op te trekken op door de stad verhuurde gronden en aan zeer gunstige voorwaarden. De houten huisjes met verdieping werden afgeleverd in bouw-pakketten en werden - doorgaans tussen lente en herfst - met behulp van familie en vrienden opgericht op de zelfgemaakte funderingen.

Strikt gecontroleerd door het in 1926 bij de Stedelijke Planningsdiensten opgerichte bureau, konden - in functie van de gezinsevolutie - beperkte woninguitbreidingen worden toegestaan binnen de perken van de achterliggende tuin.

◀ *Paimio, sanatorium*
(A. Aalto, 1928)

Minstens even merkwaardig is de in 1934-1940 naar ontwerp van architect Edvin Engström totstandgekomen tuinwijk *Södra Ängby*, een 'witte stad' van zowat 525 kubusvormige huisjes met plat dak, weidse ramen en ruime balkons, ingeplant aan de straatzijde in een open landschap zonder hekken of hagen, meteen Zwedens - en wellicht Europa's - meest uitgestrekte modernistische tuinwijk, en goed voor een aanduiding als *Area of National Interest*, onderhevig aan strikte beperkingen in geval van vernieuwbouw.

Ålstensgatan, oorspronkelijk bedacht als een ensemble vrijstaande woningen, kreeg in het brein van projectontwikkelaar Olle Renkvist en architect Paul Hedqvist uiteindelijk de vorm van 6 groepen zaagtandvormig ingeplante rijhuizen, aan weerszijden van de rechthoekige hoofdstraat; samen een 94 compacte vijfkamerwoningen over twee bouwlagen, qua oppervlakte vergelijkbaar met een driekamer-appartement in een multifamiliaal woonblok.

Ondanks de gematigde prijzen bleven de woningen in 1932 moeilijk verkoopbaar: 'rijhuizen' waren in Zweden immers geenszins gebruikelijk. Nauwelijks een halve eeuw later blijken deze functionalistische huizen met hun karakteristiek uitzicht (opvallend verwant met Victor Bourgeois' *Cité Moderne* te Sint-Agatha-Berchem, uit 1922-'25) fel gegeerd, een erkenning die wordt bevestigd door hun opname als *Area of National Interest*.

Gedocumenteerd maar - vermoedelijk ten onrechte - geen plaatsbezoek waard geacht, vallen de 57 'collectieve' flatwoningen van Sven Markelius aan de John Ericssonsgatan 6 op door hun heldere organisatie en de dynamische vormgeving van de gevels met inspringende traveeën en ritmisch uitspringende balkonnetjes. De één- tot vierkamerflats, met eigen badkamer (in 1935!) en kitchenette, staan via een goederenlift in verbinding met het gemeenschappelijk restaurant op de begane grond, en kunnen een beroep doen op het eigen kinderdagverblijfmetsdakterras, wasserij en onderhoudsdienst.

Het appartementsblok onderging een restauratiebeurt in 1989-'92 onder leiding van Jan Lisinski, architectuurbureau Arksam, vooraleer in 1992 wettelijk beschermd te worden.

Recenter, maar een aangrijpend staaltje modernistische architectuur, vormt Sigurd Lewerentz' *Markuskyrkan* (Markus-kerk) uit 1956-'60, een organisch in het omgevende berkenboslandschap verweven massief en gesloten baksteenvolume, gemarkeerd door bedachtzaam verspringende verticale volumes, doorbroken door sobere lichtopeningen (Le Corbusier is niet echt vèr), maar onmiskenbaar beïnvloed door tegelijk monastieke en oriëntaalse voorbeelden. Verrassend in het - overigens beklemmend sombere - interieur is het gebruik van spievormig alternerende, bakstenen troggewelven op metalen liggers, Lewerentz' eigenzinnige interpretatie van een beproefde, maar bij kerkenbouw ongebruikelijke constructiemethode.

Weinig Europese begraafplaatsen tenslotte (naast het Parijse *Père Lachaise* uit 1804, het Londense *Highgate Cemetery* uit 1839, of het Milanese *Cimitero Monumentale* uit 1863) hebben een dergelijke cult-status weten te verwerven als *Skogskyrkogården* (*Woodland Cemetery*), naar ontwerp van de architecten Erik Gunnar Asplund (*M&L-Binnenkrant*, jrg. 8, nr. 5, 1989, p. 10-11) en Sigurd Lewerentz in 1918-'40 aangelegd ten zuidwesten van Stockholm ter plaatse van een dennenwoud, wettelijk beschermd en sinds 1994 - als slechts 3de 20ste-eeuws item - opgenomen op de Unesco-lijst van het Werelderfgoed (*M&L-Binnenkrant*, jrg. 14, nr. 6, 1995, p. 7).

Post Conference Tour in Turku en Helsinki

Slechts een korte nacht varen over de Baltische Zee scheidt het Zweedse Stockholm van Turku, op de Finse Westkust.

Sinds mensenheugenis vormde het uitgestrekte maar dunbevolkte Finland

▲
Paimio, sanatorium, ingangshal
(A. Aalto, 1928)

de speelbal tussen de aanpalende twee grootmachten: het Rooms-Katholieke Zweden in het westen, het Grieks-Orthodoxe Rusland in het oosten.

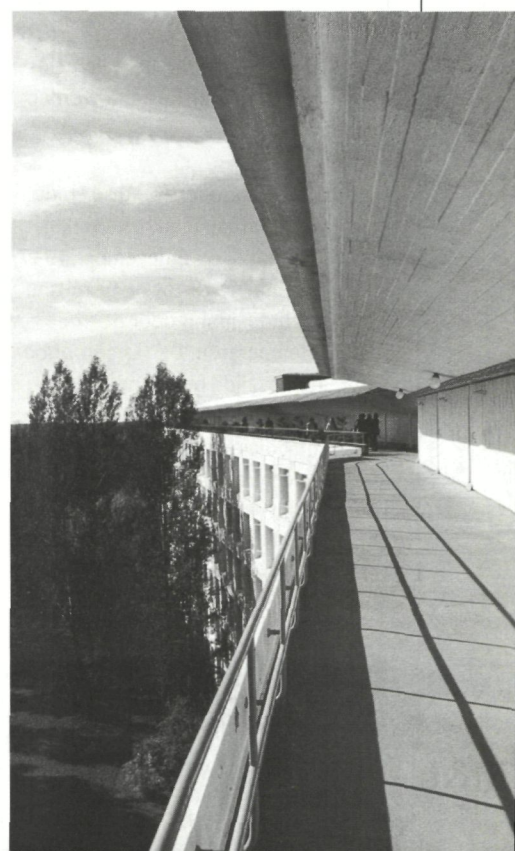
In de 12de eeuw zal Zweden zijn greep op Finland weten te bevestigen, tot en met het oostelijk gelegen Karelië, waarvan nochtans de verste, aan Rusland palende gebieden door het *Verdrag van Pähkinäsaari* aan Novgorod wordt afgestaan.

Met Turku als belangrijkste centrum, zal Zweden ruim 6 eeuwen lang het Scandinavisch wets- en sociaal systeem aan Finland opleggen. De hongersnood van 1696-'97 die een derde van de Finse bevolking het leven kost, zal resulteren in een verstrakte centralisatie van de Zweedse administratie en veralgemeend gebruik van de Zweedse taal ten nadele van het autochtone Fins.

Het einde van Zweden als grootmacht wordt ingeluid met de *Grote Noorse Oorlog* (1700-'21), de bezetting van Finland door Rusland in 1714 en de *Vrede van Uusikaupunki* (de Nieuwe Stad) die Zuidoost Finland in Russische handen laat. Nogmaals verslagen in de *Russische Oorlog* (1741-'43) en bezet, moet Finland met de *Vrede van Turku* een nieuwe inkrimping van de oostelijke landsgrens gedogen.

Bij de *Finse Oorlog* (1808-'09), op aanstoken van Napoleon ingezet door

▼
Paimio, sanatorium, het dakterras
(A. Aalto, 1928)

tsaar Alexander I om Zweden te dwingen de continentale blokkade van Engeland te steunen, worden de Zweeds-Finse troepen verpletterd. Finland wordt als autonoom Groothertogdom bij Rusland geannexeerd, met een eigen senaat en Helsinki als nieuwe hoofdstad. De relatieve zelfstandigheid luidt een tijdelijke nationalistische opflakking in, gekenmerkt door het te boek stellen van de *Kalevala* – het eigen nationale epos – en de gelijkstelling van het Fins met het Zweeds als officiële taal in scholen en universiteiten; een balans die naar het einde van de 19de eeuw zal overslaan naar het Fins, mede doordat nauwelijks 1/7de van de Finse bevolking het Zweeds als moedertaal kende.

Onder de tsaren Alexander III en Nikolaas II wordt onder invloed van fanatieke Pan-Slavisten Finlands bijzonder statuut geleidelijk aan uitgehold. Het *Manifest van 1899* luidt een eerste periode van verdrukking en russificatie in, gevolgd door een tijdelijke liberalisering na de nederlaag van Rusland tegen Japan, met de installatie van een eenkamer parlement en – een primeur in Europa – de toekenning van stemrecht en volwaardige politieke rechten aan vrouwen. Een tweede periode van verdrukking (1908-1914) volgt, waarbij op korte tijd alle Finse gouvernementele geleidingen volledig door Rusland worden gecontroleerd.

De Russische *Oktoberrevolutie* en de eenzijdige onafhankelijkheidsverklaring van Finland, op 6 december 1917, leidt in januari 1918 tot de bezetting van heel zuid Finland door de 'rode' sociaal-democraten. De *Burgeroorlog*, aan regeringszijde gesteund door Duitsland, aan Rode zijde door de Russische bolsjewieken, wordt in mei 1918 beslecht door de overwinning van de staatstroepen aangevoerd door generaal Gustaf Mannerheim. Lente 1919 wordt Finland een republiek. Helsinki blijft als hoofdstad gehandhaafd. Na een aanvankelijke voorzichtige buitenlandse politiek van coöperatie, onder meer met Polen en de van

Helsinki, Economische Hogeschool
(H. Harmia en W. Baeckman, 1948)

Rusland afgescheurde Baltische republieken, wordt na 1920 eerst resoluut geopteerd voor de *Volkenbond*, vanaf 1935 voor een uitgesproken Scandinavische oriëntatie. Voorwendend de strategische belangen van Leningrad (Sint-Petersburg) te moeten veiligstellen, en na de weigering van Finland om grondgebied af te staan, verbreekt de Sovjet-Unie in november 1939 het niet-aanvalspact van 1932. Na drie barre maanden *Winteroorlog* heeft Finland weliswaar zijn onafhankelijkheid gevrijwaard, maar ten koste van de afstand van Zuidoost Finland (het mythische Karelië) – de aanzet tot een ware volksverhuizing – en de eilanden in de Finse Golf.

In augustus 1940 worden de Baltische republieken door de Sovjet-Unie ingelijfd. Permanent bevreesd voor de onvoorspelbare reacties van de Sovjet-Unie, geïsoleerd van West-Europa, links gelaten door het strikt neutrale Zweden, kunnen de Finse politici zich nog enkel wenden tot Duitsland. Wanneer Duitsland in juni 1941 de Sovjet-Unie aanvalt stapt Finland noodgedwongen mee in de oorlog. Nog vóór de herfst hebben de Finse troepen Oost-Karelië heroverd. Het in september 1944 in Moskou opgedrongen wapenstilstandsverdrag laat Finland weinig keuze: naast aanzienlijke oorlogsschade-vergoeding wordt de oostgrens teruggebracht tot die van 1940, voorwaarden die in 1947 bekrachtigd worden door het *Verdrag van Parijs*. Daarenboven moet Finland nog tot de lente 1945 in het noordelijke Lapland de strijd aanbinden met hardnekkig standhoudende Duitse troepen.

Sindsdien raakte Finlands buitenlandse politiek gestabiliseerd. In 1955 voegde Finland tegelijk de Verenigde Naties en de Noordse Raad, in 1995 de Europese Gemeenschap.

Turku

Summer cottages aan een meeroever zijn minstens even onverbrekkelijk verbonden met de Finse cultuur als de traditionele sauna; men leze er Monika Fagerholms *Underbara kvinnor vid vatten* uit 1961 (*Mooie vrouwen aan het water*, De Bezige Bij) maar op na. Geen wonder dat het Finse *post conference*-luik meteen na het aanmeren met een dageraadwandeling door de bossen van Ruissalo leidde naar Erik Bryggmans *Villa Warén* uit 1932-'33.

Ooit koninklijk jachtdomein werd het voor Turku gelegen eiland Ruissalo in 1845 stadseigendom. Spaarzaam verkaveld, voorzien van wandelzones, kegelbanen en eethuizen, raakte het met eikenbossen begroeide gebied in de loop van de 19de eeuw stilaan bebouwd met een 50-tal villa's, alle architecturaal en cultuurhistorisch waardevol, waarvan Bryggmans *Villa Warén* tot de meest recente hoort. In dezer verwant met Gunnar Asplunds oeuvre, is ook de architectuur van Bryggman (ontwerper van het Fins paviljoen voor de Wereld-

◀ Helsinki, Economische Hogeschool, muurschildering

anderzijds staan haaks op elkaar, een bij Bryggman gebruikelijk concept, waarbij het schuin oplopende plafond van de living merklijk hoger ligt dan in de overige kamers. Het U-vormige plan wordt beëindigd door een derde vleugel met dienstlokalen. Opmerkelijk is hier de halfcirkelvormige uitsparing in het gevelvlak, een duidelijke toegeving aan het functionalisme ten voordele van een belangrijker geachte dennenboom.

Zoals heel wat cottages uit die periode opgebouwd uit hout met bepleisterde gevels, zorgde vooral dit bezetwerk later evenwel voor heel wat problemen, maar ook de gebrekkige verluchting van kelders en zolderruimten berokkende de bewoners nogal wat ongemak.

Einde 1939 kwam Erik Bryggman als winnaar uit een architectuurwedstrijd voor de bouw van een rouwkapel op de evangelisch-lutherse begraafplaats van Turku.

Bescheiden genesteld op een over de begraafplaats wakende heuveltop, vormt de etherische, via een panoramisch beglaasde wand met de natuur communicerende kapel, een vrijwel perfect voorbeeld van Bryggmans kunnen om traditionele gegevens om te bouwen tot een modernistisch manifest.

Zo genereert het plan een vernuftige compositie van vormen, gemarkeerd door een nauwelijks merkbare vernauwing van het schip naar het altaar toe, een voorliggende zuilenportiek (de met geglaazuurde tegels beklede zuilen zouden later ook door Alvar Aalto worden overgenomen) en een vrijstaande klokkentoren.

Ingevolge de gure *Winteroorlog* van 1939-1940 raakte de kapel pas voltooid in de lente 1941. De schade toegebracht door de ontploffing van een nabijgelegen munitiedepot zou nochtans niet terdege worden hersteld, tenzij bij de recente restauratie-campagne onder leiding van Carin Bryggman en Laiho Pulkkinen.

De grootste aandacht ging hierbij onder meer, naast enkele interne herschikkingen, naar de verwijdering en vervanging van de zwaar toegetakelde drie verschillende types buitenbepleistering en het herschilderen van de binnen- en buitengevels met kalkverf.

tentoonstelling van 1930, Antwerpen) veeleer het resultaat van artistieke inspiratie en intuïtie dan van theorie of speculatie, een houding die hem – bij de doorbraak van het functionalisme in Finland – de taak van de architect deed omschrijven als *"It is not one of simple calculation, but, with its many unknown factors, it requires creative intuition to be solved in the best possible way"*.

De traditionele gebruiken indachtig worden zijn woningen dan ook ingeplant in harmonie met het heersende microklimaat, desgevallend op de meest ondankbare plek van de kavel maar met het fraaist mogelijke uitzicht op de omgeving.

In dit opzicht behoort *Villa Warén* tot Bryggmans meest ondubbelzinnige en intrigerende – maar ook ruim gepubliceerde – realisaties.

Wat verdoken ingepast hoog op een rotsklif tegenover een zeearm, houdt de cottage rekening met tegelijk de overweldigende natuur en de overheersende zeewinden. Living en eetkamer enerzijds, de slaapkamers

▲ Helsinki, Kultuuritalo (A. Aalto, 1955-'58)

Een decennium eerder, in 1928, had ook de bouw van een sanatorium te Paimio (oostwaarts van Turku) het voorwerp uitgemaakt van een architectuurwedstrijd, met de nog jonge Alvar Aalto als laureaat. Zon, gezonde lucht en lichaams oefeningen vormden toentertijd nog de enig mogelijke therapie voor tuberculosepatiënten, zodat de inplanting en architectuur van sanatoria van vitaal belang waren.

Aan de noordzijde van het voorplein met hoofdingang, herbergt een vleugel de belangrijkste gemeenschappelijke lokalen: eetzaal, lounge, (hangende) bibliotheek en ateliers. Ten zuiden hiervan, zuidwest georiënteerd naar de morgenzon, de zes verdiepingen tellende vleugels met patiëntenkamers, gekenmerkt door schier eindeloze, ononderbroken horizontale raamstroken. Tegen het oostelijk uiteinde van deze vleugel, zes niveau's kleine zonneterrassen, vanzelfsprekend gericht naar het zuiden, evenzeer als het uitgestrekte, overluidende dakterras.

Sierlijk van voorkomen, uitnodigend door de frisse witte muren, kleurrijke zonneschermen en ruime glaspartijen, punctueel gemarkeerd door dramatische momenten als de watertoren of de ritmisch overkragende hoekbalkons met flankerende panoramische lif-

schacht, geeft *Paimio* dan ook in alle opzichten vorm aan het beoogde imago: de moderne wetenschap en technologie in dienst van de gemeenschap en openbare gezondheid.

Eenzelfde scheiding van functies kenmerkt Aalto's *Turun Sanomat*-complex (1928-1929), het kantoor- (aan straatzijde) en achterliggend drukkerijgebouw van Turku's toonaangevende krant.

Het ondiepe administratief gebouw, met winkelruimtes op de begane grond en directie-appartementen op de hoogste verdiepingen, is uitgewerkt naar Le Corbusiers 'vijf punten', met daktuin, vrije gevel, bandramen en gedeeltelijk open gelijkvloers op pilotis, al gaat Aalto's aanwending van gewapend beton een stap verder dan de uniforme toepassingen van Le Corbusier en Van der Rohe. Plannen en doorsneden wijzen op weloverwogen, gedifferentieerde dragende elementen: ronde en vierkante kolommen, pijlers, wanden, de befaamde paddestoelvormige kolommen in de stockeer ruimten, vernauwende kolommen in de drukkerij, onverminderd nog de vele niveauverschillen, balkons, complexe trappartijen, hellende vlakken en veelvuldige bovenlichten. Gewapend beton wordt hier gebruikt als een structureel materiaal dat zich dient te plooiën naar de specifieke vereisten

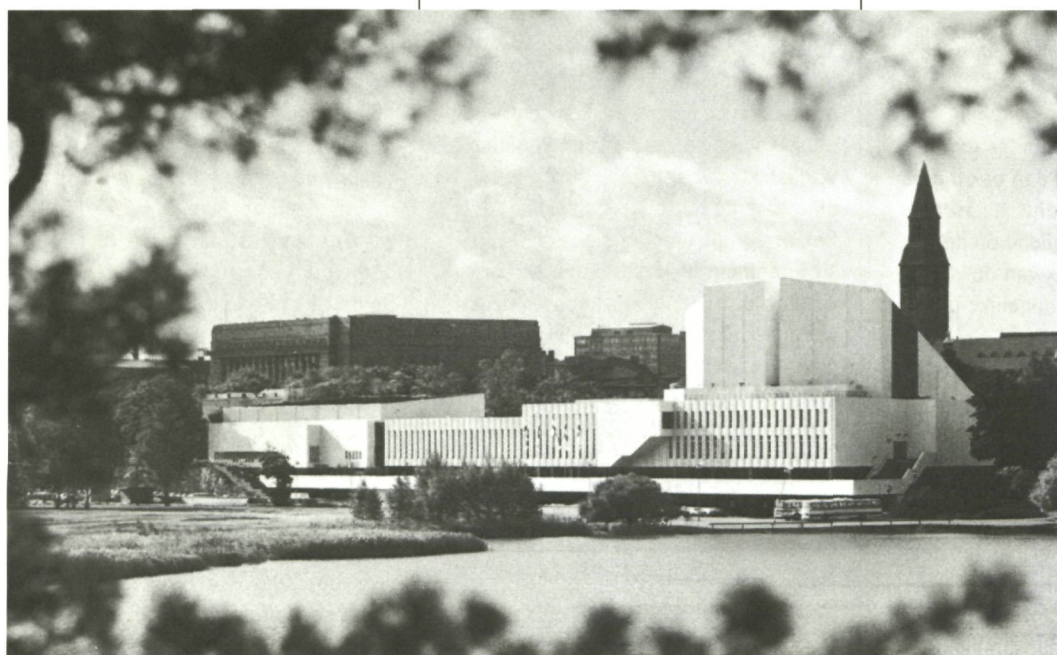
van elk deel van het gebouw, om bij te dragen tot de individualisering van de ruimte.

Tegelijkertijd wordt de betonstructuur maximaal opengelaten, zodat daglicht binnendringt tot in de meest verdoken werkplaatsen, een door Aalto perfect aangevoelde noodzaak daar waar van hoge belichting afhankelijke functies moeten worden ingepast in een verdicht stadsweefsel en extreem noordelijk klimaat.

Helsinki

Gewoontegetrouw maakte de geplande *Economische Hogeschool*, Runeberginkatu 14, in 1941 het voorwerp uit van een openbare wedstrijd, die werd gewonnen door Hugo Harmia en Woldemar Baeckman. Het gebouw werd opgetrokken in 1948-'50.

Groot auditorium en Feestzaal markeren met een blinde, met terracotta bas-reliëfs opgehoogde risaliet boven de hoofdingang, de centrale as en kern van het trapeziumvormige complex. Ze worden geflankeerd en omringd door de lage en 'open' gemeenschappelijke lokalen (refter, leraarsruimten) enerzijds, de hogere en meer 'gesloten' lokalen voor theoretisch en praktijkonderwijs anderzijds, alle met gevels in lichtgeel baksteenmetselwerk.

◀
Helsinki,
Finlandia Talo
(A. Aalto,
1962-'75)

▲
Helsinki, Finlandia Talo, de hal
(A. Aalto, 1962-'75)

Een behoorlijk laat voorbeeld van functioneel modernisme, maar kwaliteitsarchitectuur tot en met de stoffering en het Finse designmeubilair, waar de inpassing van hedendaagse nutsvoorzieningen – zoals een liftenbatterij – van evenveel respect voor gebouw en gebruikers getuigt als de minutieuze restauratie van Eino Kauria's muurschilderingen.

Kultuuritalo, het 'Cultuurhuis' van Helsinki, gebouwd naar ontwerp van Alvar Aalto in 1955-'58, huisvestte oorspronkelijk het hoofdkwartier van de Finse Communistische Partij, vandaar het complexe geheel van functies (politiek, sociaal, cultureel, administratief) die Aalto tegelijk wist te onderscheiden en een eigen vorm mee te geven.

Een sobere kantoorvleugel herbergt de administratieve functies, overeenkomstig hun anoniem, repetitief en bureaucratisch karakter. Een semi-publieke laagbouw, achterin een diep uitgesneden voorplein, legt de verbinding naar de ruimtelijk en sociaal flexibele multifunctionele zaal, die zich aandient als een waaier, aan de buitenzijde opgemetseld met segmentvormige bakstenen, met golvende gevels en wisselende hoogtes, niet zonder verwijzingen naar de ruigte van een bergwand.

In het interieur gooit Aalto alle conventionele, rechte lijnige circulatiepatronen overboord om ze te vervangen door uitdijende, onbestemde zones voor meervoudig gebruik. Het foyer zwenkt fors naar rechts, een onverwachte beweging die herhaald

wordt door de rijen lichtarmaturen, maar verrassend gedwarst wordt door de drie wigvormige trappartijen met glimmende geelbronzen leuningen: de foyer is niet enkel foyer, maar tegelijk danstent, speelzaal en ontmoetingsruimte, een piazza als het ware of binnenstraat, benadrukt door het gebruik van rode stenen tegels. De opvallend brede schouwburg zelf paart een onbelemmerd uitzicht aan korte akoestische afstanden. Gegroepeerd rond de vlakke orkestzone, roepen de steil opklimmende toeschouwersplaatsen reminiscenties op aan antieke theaters. Strevend naar een evenwicht tussen de eenheid van het auditorium en de uniciteit van elke toeschouwer afzonderlijk, wist Aalto nochtans de zitplaatsenmassa te hergroeperen in drie onderscheiden

▲
Stockholm, Skogskyrkogården,
de crematoriumpaviljoenen
(E.G. Asplund en S. Lewerentz, 1918-'40)

subzones met een eigen identiteit, afgezoomd door vrij naar het podium toe slingerende betonnen muurtjes. Het communistisch streven getrouw, geniet aldus elk individu vanop om het even welke plaats in even grote mate van de ruimtelijke ervaring, zèlf in de subzone behorend tot een kleinere groep, maar tegelijk getuige van de eenheid van het gebeuren op het podium en deel uitmakend van een ruimer pubiek.

Finlandia Hall tot slot, Aalto's magnum opus uit 1962-'75, waarvan de buitenbekleding in wit Carrara-marmer niet tegen het gure klimaat bestand bleek; aanleiding tot een lange, bitse strijd tussen architecten - voorstanders van de vervanging door

graniet - enerzijds, architectuurhistorici en Aalto's nazaten - voorstanders van een restauratie naar bestaande - anderzijds, beslecht in het voordeel van deze laatsten.

Met een hagelwitte *Finlandia Hall*, gerestaureerd Olympisch Stadion (Yrjö Lindegren & Toivo Jäntti, 1951-'52), gloednieuw *Kiasma*, tot congrescentrum verbouwde *Lassi Palasti* (Kokko, Revell & Riihimäki, 1933-'36) en dit voorjaar als cultuurtempel heropende *Tennis Palasti* (Helge Lundström, 1937) kan *Helsinki 2000* alvast met een vastberaden modernistische houding worden tegemoet gegaan.

Na Scandinavië wil *Do.Co.Mo.Mo.* nu zijn aandacht verleggen naar Latijns-

Amerika, reden waarom de organisatie van het 6de colloquium in het najaar 2000 - het laatste onder voorzitterschap van Professor Hubert Jan Henket - in handen werd gegeven van de Braziliaanse *working party*, met Rio de Janeiro als plaats van het gebeuren. In afwachting bieden de eerlang verhoopte *Proceedings* ongetwijfeld de nodige stof tot nabeschouwingen.

Literatuur

ANDN M., *Stockholm's Annual Rings*, Stockholm Förlag, 1998 (ISBN 91-7031-076-9)
 CALDENBY CL., HULTIN O., *Asplund*, Ginkgo Press, 1997 (ISBN)
 CALDENBY CL., LINDVALL J. & WANG W. (ed.), *20th century architecture. Sweden*, Prestel, Munich - New-York, 1998 (ISBN 3-7913-1936-1)
Do.co.mo.mo. Journal 19, themanummer *Nordic Countries*, July 1998
Do.co.mo.mo. Book of Abstracts. Vision and Reality, Fifth International DOCOMOMO Conference, Stockholm, Sweden, September 16-18, 1998
 HOLMDAHL G., LIND S.I. & ÖDEEN K., *Gunnar Asplund Architect 1885-1940*, Stockholm, Ab Tidskriften Byggmästaren, 1950 (herdruk) ILONEN Arvi, *Helsinki (Espoo. Kauniainen. Vantaa). An Architectural Guide*, Otava Publishing Company, Helsinki, 1990 (ISBN 951-1-10762-3)
 JOHANSSON B.O.H., *Tallum. Gunnar Asplunds & Sigur Lewerentz skogskyrkogård i Stockholm*, Byggeförlaget, Stockholm, 1996 (ISBN 91-7988-116-5)
Modern Movement Scandinavia. Vision and reality, Fonden til udgivelse af Arkitekturtidsskrift B, Denmark, 1998 (ISBN 87-985670-9-8)
 QUANTRILL M., *Finnish Architecture and the Modernist Tradition*, E & FN SPON, London e.a., 1995 (ISBN 0-419-19520-3)
 REED P., *Alvar Aalto. Between Humanism and Materialism*, The Museum of Modern Art, New York, 1998 (ISBN 0-87070-107-x)
Turun Sanomat Head Office 1930, Turun Sanomat, Kauppiaskatu 5
 WEDEBRUNN Ola (ed.), *Modern Movement Scandinavia. Vision and Reality*, Fonden til udgivelse af Arkitekturtidsskrift B, Denmark, 1998 (ISBN 87-985670-9-8)

Luc Tack

HET DOMEIN HERKENRODE IN HASSELT: EEN JAAR NA DE AANKOOP

Op 12 mei 1998 kocht het Vlaamse Gewest het voormalige hoevecomplex van Herkenrode in Hasselt met het oog op een natuurontwikkelingsproject door de afdeling Natuur van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Enkele maanden later, op 7 januari 1999, werden de meeste als monument beschermde gebouwen in erfpacht aan de Stichting Vlaams Erfgoed overgedragen, met als opdracht een passende bestemming uit te werken. De eerste resultaten – zowel op het vlak van natuur als in verband met de gebouwen – zijn nu reeds merkbaar.

Het landschap rond Herkenrode onderging in de loop van de voorbije maanden reeds enkele grondige wijzigingen. Zo werden de zieke Amerikaanse eiken gerooid; in september worden ze vervangen door inlandse eiken. Daarnaast werden graslanden en akkers opnieuw ingezaaid en wordt binnen enkele dagen gestart met het plaatsen van nieuwe omheiningen rond de gronden. Tenslotte wordt ook werk gemaakt van de voorbereidingen van de tweede fase van de werken. In deze fase worden opnieuw reliëfrijke weilanden en houtkanten aangelegd.

Bijzonder in het oog springend is ongetwijfeld ook de start van de restauratiewerken aan de Tiendeschuur. Deze werken hebben tot doel het dak en de muren van de imposante schuur te herstellen. Als einddatum van de eerste fase van de restauratiewerken wordt het voorjaar 2001 vooropgesteld. Ondertussen wordt de tweede fase, de inrichting van de Tiendeschuur, voorbereid. Dat deze werken zo snel kunnen starten is te danken aan de vlotte samenwerking tussen alle betrokken partners en niet het minst dankzij de ondersteuning van het project door

een mecenaatsgroep van enkel Limburgse bedrijven, die de nodige bijkomende financiële middelen samenbrachten. Dankzij de inbreng van Bouwbedrijf Kumpen, N.V. Maasland, Vasco, Steenfabrieken Vandersande en Tijdelijk Management van de heer Nand Beuls kan de Stichting Vlaams Erfgoed haar eigen bijdrage in de restauratiekosten financieren. Bovendien heeft deze mecenaatsgroep reeds de intentie geuit ook in de verdere toekomst Herkenrode te blijven ondersteunen.

Maar ook voor enkele andere gebouwen is de restauratie in voorbereiding. De Stichting Vlaams Erfgoed duidde immers reeds architecten aan voor zowel de uitvoering van een karkasrestauratie aan de watermolen als aan de paardenstallen. Om optimaal gebruik kunnen van Europese subsidiëring zullen deze dossiers nog dit jaar worden aanbesteed. In samenwerking met Interelectra cv wordt de mogelijkheid onderzocht om in de watermolen een project rond energiewinning uit te werken.

Om alle werkzaamheden in en rond Herkenrode op een gecoördineerde wijze te laten plaatsgrijpen, werd op 25 februari II. een begeleidingsgroep geïnstalleerd. In deze groep, die wordt voorgezeten door mevrouw Hilde Houben-Bertrand, gouverneur van de provincie Limburg zetelen – naast enkele onafhankelijke deskundigen – vertegenwoordigers van alle betrokken partners en bestuursniveaus. Het is immers precies dankzij veelvuldig overleg en de nodige coördinatie dat voor Herkenrode op korte tijd resultaat kon worden geboekt.

Voor alle inlichtingen: Stichting Vlaams Erfgoed v.z.w., Bergstraat 72, 1000 Brussel.
 tel. 02/512.22.72 en fax 02/512.36.67
 e-mail: stichting.vlaamserfgoed@ping.be
 Internet: <http://www.artcim.be/sve>

M&L CITAAT

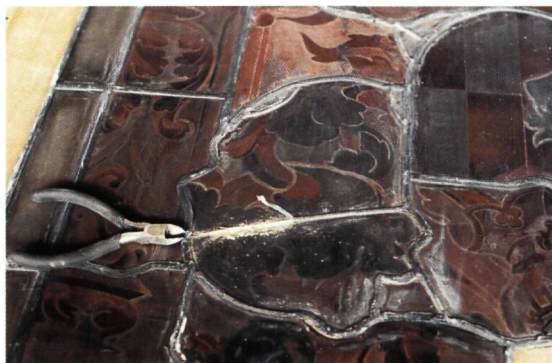
"Talo on haudan kaltainen: ihminen asuu siinä.
Se on valkoiseksi kalkittu, talvella kolea. Siellä on mullan haju.
Leipää ja aseita pantiin ennen mukaan vainajalle. Ehkä hän tarvitsi niitä.
Talo on kohdun kaltainen: lapsi kääntyy siinä.
Talo on myös naisen kaltainen.
Se on lukittu, sinne ei ole lupa tulla. Sisään murtautuminen on häväistys ja rikos.
Talo on myös kirjan kaltainen; kirja on sydämen hauta.
Sydämen aarre myös: kaikki aarteet ovat hautoja.
Talo on haudan kaltainen: ei saa häiritä, hän nukkuu.
Hauta on talon kaltainen: kuollut kääntyy siinä."

Eeva-Liisa Manner, *Talo on haudan kaltainen* (Het huis is zoals het graf), in *Varokaa voittajat*
(Hoed je voor overwinnaars), 1976

Het huis is zoals het graf: een mens woont er.
Het is gewit met kalk, koud in de winter. Er hangt een geur van klei.
Vroeger nam de afgestorvene brood en wapens met zich mee. Misschien had hij ze nodig.
Het huis is zoals de baarmoeder: het kind keert er zich.
Het huis is ook zoals de vrouw.
Het is op slot, men heeft niet het recht er te komen. Er inbreken is een schande en een misdaad.
Het huis is ook zoals het boek; het boek is het graf van het hart.
Ook de schatkamer van het hart: alle schatkamers zijn graven.
Het huis is zoals het graf: niet storen, hij slaapt.
Het graf is zoals het huis: de dode keert er zich.

(vertaling: M.M. Celis)

◀ Wegknippen en wegsnijden van de breukloden. 1996.
(foto Aletta Rambaut)

Materiaaltechnisch vooronderzoek en behandeling

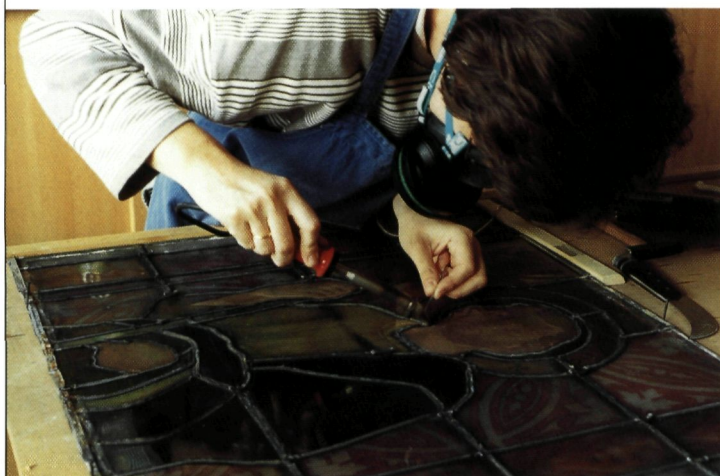
Tijdens het vooronderzoek werden de materiaaltechnische aspecten van de panelen grondig bestudeerd. Het loodnet – dat tijdens de inwerking van de panelen in de kapel te Zaffelare reeds vernieuwd was – bleek nog voldoende stevigheid te bezitten. De breuken werden toen met breukloden verstevigd en sommige gebroken kalibers werden door nieuwe vervangen. Er was geen verwerping van het glas zichtbaar. De glasschildering was slechts op enkele plaatsen licht vervaagd. De vervuiling van de panelen aan de binnenzijde was zo gering dat een lichte reiniging volstond. De exterieurzijde daarentegen was erger vervuild. Een dunne vuilfilm bedekte de volledige panelen. Voornamelijk ter hoogte van de raambruggen en de windroeden bedekte een hardnekkige roestfilm, afkomstig van de gecorrodeerde onderdelen van het raam, het glasoppervlak. Een combinatie van een mechanische reiniging en een reiniging met een mengsel van oplosmiddelen (28) voldeed om de storende vervuiling te verwijderen. Op plaatsen waar toch schildering (29) aanwezig was, werd de vuilfilm met een zeer grote voorzichtigheid weggenomen.

Op de exterieurzijde van de oorspronkelijke glasstukken kwam na de reiniging een ingekraste codering aan het licht die uit een letter-cijfercombinatie bestond. Na vergelijking van die codering op alle kalibers en panelen, kon het volgende geconcludeerd worden: Van Crombrugghe kende aan elk paneel een letter toe, terwijl vervolgens alle kalibers van in de linker bovenhoek tot aan de rechter benedenhoek genummerd werden. Dit resulteerde in een doordachte werkmethode waarbij na het inbranden van de glasschildering de panelen op een eenvoudige manier terug konden worden samengesteld. Een gelijkaardige methode

▼ Na het verwijderen van het storende breuklood werden de verschillende glasstukken met een hoogwaardig epoxy verlijmd. 1996.
(foto Aletta Rambaut)

- 1
- 2
- 3

1
Terugplaatsing van
de verlijmd
kalibers. 1996.
(foto Aletta Rambaut)

2
Opschuren van de
opnieuw te solderen
soldeerpunten.
1996.
(foto Aletta Rambaut)

3
Opnieuw solderen
van de soldeer-
punten. 1996.
(foto Aletta Rambaut)

werd in de ateliers van Capronnier en Bethune toegepast (30).

Gezien een maximale conservering het uitgangspunt was bij de restauratiebehandeling, werden enkel de storende breukkloden uit de panelen verwijderd waar dit zonder beschadiging van het loodnet kon gebeuren. De gebroken kalibers werden daarna met een hoogwaardig en niet vergelend epoxy (31) verlijmd. In gevallen waar een stuk van het glas weggegruisd was om een breuklood te plaatsen, werd dezelfde verlijmingsmethode toegepast. Kleine lacunes werden eveneens met epoxy ingegoten. Na de montage van de verlijmd stukken werden de breuknaden en de ingietingen geretoucheerd (32) met lichtere pigmenten. Enkele gebroken, niet beschilderde boordglazen werden vervangen (33). Gescheurde soldeerpunten werden opgevijld en opnieuw gesoldeerd.

Om de esthetische appreciatie te optimaliseren werden de lancetten in een ijzeren kader opgesteld die een twintigtal centimeter voor een witte muur is geplaatst. De omkadering benadert de oorspronkelijke opstelling waarbij de panelen met vaste en losse bruggen in het steenwerk waren ingewerkt. Door de belichting van de muur verlicht een diffuus en natuurlijk licht de glasramen.

BESLUIT

De conservatie van twee glasramen van Charles Van Crombrughe maakte een eerste inzicht mogelijk in zijn techniek waardoor zijn oeuvre vanaf nu naar waarde geschat kan worden. Het staat vast dat Van Crombrughe nog voor de overbrenging van het glazeniersatelier van Bethune (34) van Brugge naar Gent in 1859, en zelfs nog voor de eigenlijke oprichting ervan in 1854, reeds de techniek van het brandschilderen beheerste. Charles Van Crombrughe zelf verdient daarom zeker een plaats tussen de andere 19de-eeuwse glaskunstenaars.

► De Heilige Barbara en de Heilige Jozef na de conservatiebehandeling opgesteld in het museum van de congregatie Zusters van Liefde van Jezus en Maria.
(foto Aletta Rambaut)

EINDNOTEN

- (1) De conservatiebehandeling werd in de maanden juli en augustus 1996 uitgevoerd door de auteur.
- (2) Voor biografische gegevens werd een beroep gedaan op volgende publicaties: B. BAILLIEUL en K. LEEMAN, *Klooster Zusters van Liefde J.M. te Gent. Geschiedenis, iconografie en stoffering van de opeenvolgende kapelinterieurs*, Gent, 1991, p. 90-91.
- (3) SAG, Academie Schone Kunsten (ASK), 25 (1835) G73, 26(1836) H46, 26 (1837) D86 & H109.
- (4) O. BERGMANS, *Notice historique sur l'Ecole Industrielle de Gand*, Gand, 1903, p. 22: de School voor Kunsten en Ambachten (Lindenlei) werd bij Koninklijk Besluit van 13 mei 1825 in het leven geroepen om de theoretische kennis in de scheikunde en in de werktuigkunde van de universiteit te koppelen aan de *nuttige kunsten*. In 1826 ging de eerste leergang van start. (O. BERGMANS, *op. cit.*, p. 5-6).
- (5) O. BERGMANS, *op. cit.*, p. 22.
- (6) X., *Feestbundel der plechtigheden. 1827-1952. 125^e verjaardag van de stichting der school (Rijks hogere technische en handelsschool Gent)*, Gent, 1952, p. 38-40.
- (7) SAG, reeks G12, 6291.
- (8) SAG, ASK, 386 : 20e Salon de 1847. *Exposition nationale et triennale de Gand*, Gand, 1847, p. 20: François De Keukelaere, *Peintre sur verre, rue longue des Violettes n°. 33 à Gand*.
- (9) *Museum voor Volkskunde (Gent)*, VG-80-223-52.
- (10) Kadaster Gent, Sectie D, 13e blad, kad. nr. 2173-2174.
- (11) G. EVERAERT, *Huis Fiévé-Dutry*, Gent, 1997.
- (12) *Wegwijzer der Stadt Gent, 1851*, p. 417.
- (13) SAG, reeks G12, 8205.
- (14) SAG, ASK, 386 : 29e exposition triennale de Gand. *Salon de 1874*, Gand, 1874, p. 122-123.
- (15) UG, Fonds Overlijdensberichten: doos 35: Leopold-Jean De Keukelaere.
- (16) Op de volgende plaatsen bevinden zich glasramen van zijn hand: in de Sint-Vincentius a Paulokapel (Gent) (1857), de Sint-Martinuskerk (Lede) (1858-1863), de voormalige kapel Zusters van Liefde (Museum Zusters van Liefde, Gent) (1860-64), de Sint-Antonius Abtkerk (Gent) (1867), de Kapel van het Begijnhof (Aalst) (1873) en de Sint-Gorikskerk (Haaltert) (1874-1885).
- (17) Zie het artikel: B. BAILLIEUL en K. LEEMAN, *De Cisterciënzerinnenabdij Terhagen en de neogotiek*, elders in dit nummer.
- (18) Zie kadertekst
- (19) Idesbaldus Hélias d'Huddeghem was de stichter van de congregatie van de Zusters van Liefde van de Verrezen Zaligmaker (Gent, Sint-Antoniuskaai).
- (20) Voor de realisatie van de glasramen werd hij bijgestaan door Constant De Bruycker (1823-1896), uit: B. BAILLIEUL en K. LEEMAN, *op. cit.*, p. 49-50 & 84.
- (21) AZLJM, G.A., 8.2.1/8.
- (22) AZLJM, G.A., 9.2.2. Gent Terhagen 8.2.1.
- (23) Zie kadertekst met plattegrond van de voormalige kapel Terhagen met de aanduiding van de oorspronkelijke inwerking van de glasramen: AZLJM, G.A., Plannenarchief.
- (24) Maatschappij die behoeftige vrouwen in het kraambed bijstond.
- (25) Vier van de glasramen zijn in het klooster te Zaffelare in de kloostergebouwen verwerkt. Sint-Petrus d'Alcantara en Onze-Lieve-Vrouw zijn ingewerkt in de ingang van het klooster terwijl Sint-Vincentius en Sint-Bernardus in de kapel staan opgesteld.
- (26) De twee bovenste panelen werden na de overbrenging van de glasramen naar Zaffelare bijgemaakt. Gezien de bovenste segmentbogige panelen tijdens de afbraak van de kapel verloren waren gegaan, werd geopteerd voor een opstelling met slechts vier panelen.
- (27) De glasramen werden op de zolder op een verantwoorde wijze opgeslagen.
- (28) Om beschadiging van het glasoppervlak te vermijden, werd gebruikgemaakt van een combinatie van een mechanische reiniging en van een reinigingsmethode met een 50 % oplossing van gedemineraliseerd water en ethanol. Het wegnemen van het bevuilde oppervlak was noodzakelijk gezien het voornamelijk voor de appreciatie storend werkte.
- (29) Carnatierood voor de huidstinten en grisailleschildering voor een bijkomende dieptewerkgave.
- (30) A. RAMBAUT, *De koorramen uit de kapel van de meisjes-Congregatie Onze-Lieve-Vrouw te Zottegem*, in *M&L*, jg. 15, nr. 6, p. 4-17 ; A. RAMBAUT, *Het glazeniersatelier van Jean-Baptist Bethune (1854-1876)*, in: *Annalen van het GIC-colloquium, 10-11 oktober 1996*, Antwerpen (ter perse).
- (31) Araldit 2020 (Ciba-Geigy).
- (32) Paraloid B72 in een xyleenoplossing.
- (33) De nieuwe aanvullingen werden allemaal gemerkt, namelijk eenmaal met de volledige naam van de restaurateur en het jaartal van de restauratie, en vervolgens met een monogram.
- (34) Zie voetnoot 29.

Aletta Rambaut is kunsthistorica en zelfstandig restaurateur.

*Tom Avermaete, Bart Minnen,
Eduard Van Ermen, Willy Bollens*

DE WIJNMUUR VAN WEZEMAAL, UNIEKE GETUIGE VAN EEN WIJNBOWWPROJECT UIT DE VROEGE 19DE EEUW

◀ De stenen muur (wijnmuur) op de Wijngaardberg in Wezemaal (foto O. Pauwels)

Vaak werd beweerd dat de anderhalve kilometer lange wijnmuur op de Wijngaardberg te Wezemaal uit de Middeleeuwen stamt. Dat leek logisch, want in de late Middeleeuwen (13de-15de eeuw) kende het Hageland een bloeiende wijnteelt. Het onderzoek begint daarom met een speurtocht naar sporen van wijnbouw in het middeleeuwse Wezemaal en zijn directe omgeving. De resultaten confronteren we met het breder perspectief van recent onderzoek over de wijnbouw in Oost-Brabant tijdens de late Middeleeuwen. Vervolgens plaatsen we oude en nieuwe gegevens over de 19de-eeuwse wijnbouw te Wezemaal op een rij, en gaan we op zoek naar de ouderdom en de functie van de muur.

DE MIDDELEEUVEN

De oorsprong van de wijnbouw in Wezemaal en Rotselaar: kerk of adel?

Vaak wordt gesteld dat voormalige hofambtenaren van de hertog van Brabant, die in het begin van de 13de eeuw opklommen tot de adel, wijngaarden aanlegden in de streek rond Leuven naar het voorbeeld van de hertog. Deze these wordt meestal gebaseerd op het 13de-eeuwse wijngaardbezit van de heren van Wezemaal en Rotselaar. Zij kunnen echter ook via het Luikse Sint-Bartholomeuskapittel met de wijnbouw in contact gekomen zijn.

Van het Sint-Bartholomeuskapittel te Luik tot de heren van Rotselaar en Wezemaal (11de-13de eeuw)

1. De ijzerzandsteen uit de Hagelandse heuvels werd reeds zeer vroeg als bouw-materiaal gebruikt (foto O. Pauwels)
2. Sint-Martinuskerk Wezemaal grotendeels opgetrokken uit ijzerzandsteen vermoede-lijk uit de steengroeve van de Wijngaardberg (foto Theo Peeters)
3. Ijzerzandstenen portaal van de Sint-Martinuskerk Wezemaal (foto Theo Peeters)
4. De ijzerzandsteen werd ook verwerkt in de burgerhuizen van de Wezemaalse dorpskom (foto Theo Peeters)
5. In de Norbertijnerpastorie van Wezemaal uit de 17de eeuw werd ook heel wat ijzerzandsteen verwerkt (foto: archief Culturele Kring)

De 'Ontsluiting van de wijnmuur' is een initiatief van de gemeente Rotselaar en één van de 15 cultureel gefundeerde ontsluitingsprojecten die de Koning Boudewijnstichting ondersteunt in het kader van haar campagne *Bouwkundig Erfgoed en Toerisme in Cultureel Perspectief*. Vertrekpunt van het project is de restauratie van een deel van deze in Vlaanderen unieke wijnmuur, die zich anderhalve kilometer uitstrekt over de kam van de Wijngaardberg, een Diestiaanse ijzerzandsteenheuvel in het Hagelandse dorp Wezemaal. Op de zuidhelling van de Wijngaardberg worden opnieuw enkele wijngaarden aangelegd. Een eerste, kleine wijngaard wordt volgens de oude techniek (wijnranken aan staken) aangeplant op de 19de-eeuwse terrassen. Enkele andere, grotere wijngaarden, aangelegd volgens hedendaagse wijnteelttechnieken (wijnranken aan draden), moeten voldoende opbrengst garanderen voor de productie van een plaatselijke kwaliteitswijn. Via twee wandelroutes en infoborden wordt de verbinding gelegd tussen de wijnmuur en zijn natuurlijke en

historisch-culturele omgeving: de Wijngaardberg en de beschermde dorpskom van Wezemaal. Op de Wijngaardberg is er een diversiteit van contrastrijke natuurlijke en agrarische microlandschappen. Drie voormalige steengroeven herinneren aan de eeuwenlange exploitatie van de roestbruine ijzerzandsteen, zo typerend voor vele bouwwerken in het Hageland en in de Demervallei. De dorpskom wordt beheerst door de machtige toren van de merkwaardige Sint-Martinuskerk, waar Sint-Job eertijds pelgrims van heinde en verre aantrok. De lokale ijzerzandsteen komt ook voor in de fraaie, omgrachte 17de-eeuwse Norbertijnerpastorie en in enkele statige 18de-eeuwse huizen. Het voormalig gemeentehuis, een neogotisch ontwerp van architect Pieter Langerock (1898), wordt als bezoekerscentrum ingericht; in de overwelfde kelder is een degustatieruimte voor de Wezemaalse wijn voorzien. De wandelroutes worden voorgesteld in een kleurrijke folder die de gemeente Rotselaar ter beschikking stelt.

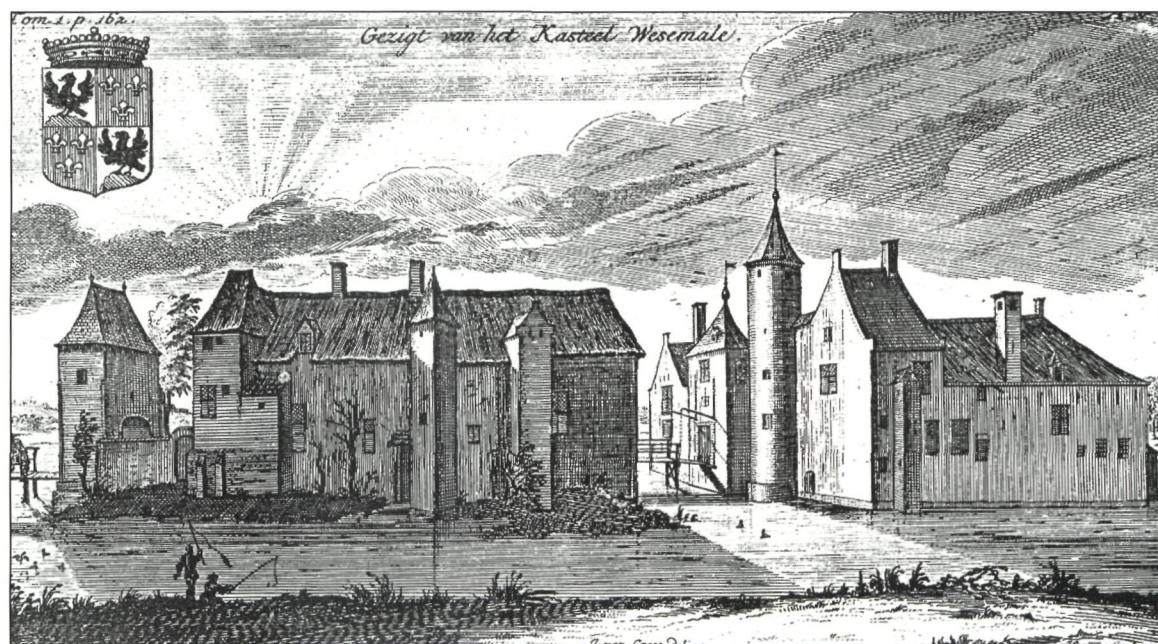
Het Sint-Bartholomeuskapittel in Luik werd in het begin van de 11de eeuw gesticht. Algauw werd het door de Luikse bisschoppen begiftigd met allerlei goederen en rechten in het bisdom, waartoe Wezemaal en Rotselaar toen nog behoorden. In 1044 schonk bisschop Wazo (1042-1048) enkele goederen die hij of zijn voorgangers verworven hadden, aan de nog jonge Bartholomeuskerk. Deze schenking omvatte onder andere goederen in Rotselaar, Wezemaal, Geetbets en Dormaal (1). Die moesten dienen om mee in het onderhoud te voorzien van de kanunniken die Wazo aan het bestaande kapittel had toegevoegd. Misschien wilde de bisschop tevens de parochiezorg in deze parochies verbeteren door ze toe te vertrouwen aan een kapittel. Wazo was immers een van de voortrekkers van de kerkhervorming die later zou uitmonden in de investituurstrijd. In de 12de eeuw, en tot een stuk in de 13de eeuw, bezat het Sint-Bartholomeus-

kapittel de parochierechten in Wezemaal en Rotselaar.

◀ Wezemaal in de 17de eeuw
(archief: abdij van Averbode)

Het is moeilijk om te achterhalen in welke parochies het kapittel voor de miswijn moest zorgen. Wel staat vast dat het Sint-Bartholomeuskapittel in Rotselaar een wijngaard had op de Heikantberg, toen nog Rodeberg genoemd. Dit blijkt uit een oorkonde uit 1266, waarin een zekere priester Hendrik van Ganspoel een wijngaard op de Rodeberg aan de abdij van Vrouwenpark schonk. Op dat ogenblik hield de schenker de wijngaard in cijns van de heer van Rotselaar. Maar oorspronkelijk moest deze cijns betaald worden aan het Sint-Bartholomeuskapittel. Op een of andere manier hadden de heren van Rotselaar dus vóór 1266 rechten verworven die verbonden waren aan het Rotselaarse domein van de Luikse collegiale (2). Volgens een recente hypothese kan deze schenking verband houden met de band tussen wijnbouw en parochiezorg (3), of beter: tussen wijnbouw en beneficies. Want Hendrik van Ganspoel was weliswaar priester, maar niet de pastoor – dat was toen Willem van Rotselaar, zoon van de heer van Rotselaar. Wellicht was hij kapelaan in de Rotselaarse Sint-Pieterskerk en had hij als plicht een aantal missen te verzorgen op een speciaal daarvoor bestemd altaar; en ook een kapelaan had miswijn nodig.

Wat tevens op de hoge ouderdom van deze door Hendrik van Ganspoel geschonken wijngaard kan wijzen, is de lage cijns van slechts 1 denier waarmee hij was belast. Op een andere wijngaard, een halve

◀ Gravure van het vroegere kasteel van de heren van Wezemaal, toen eigenaars van gronden op de Wijngaardberg (archief: culturele Kring Wezemaal)

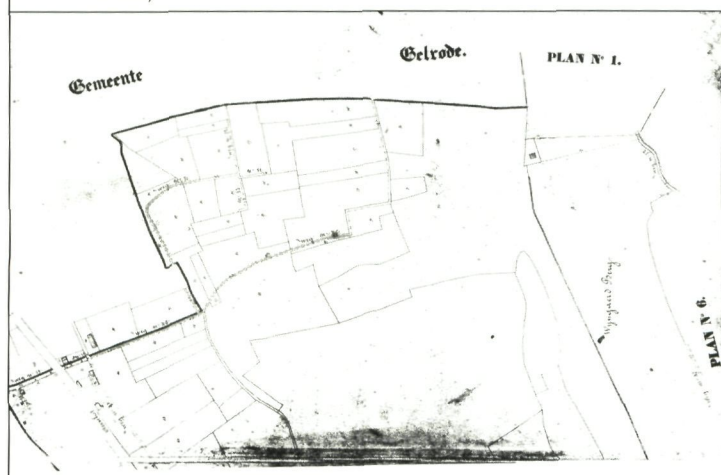
► Oude ijzerzandsteen-
groeve op de zuid-
flank van de
Wijngaardberg
(foto O. Pauwels)

bunder (65 are) groot, die Lutgard van Merbeke in 1266 aan de abdij van Vrouwenpark had geschonken, rustte een heerlijke cijns van 12 Leuvense denieren. De oppervlakte van de wijngaard die Hendrik van Ganspoel had geschonken, is niet bekend, maar als die in verhouding was tot de cijns die ervoor betaald werd, dan zou hij maar 16,66 roeden (5,4 are) groot zijn geweest. Aannemelijker lijkt daarom de hogere ouderdom van Hendriks wijngaard. De reële waarde van de oorspronkelijke cijns van 1 denier zal in 1266 sterk verminderd zijn. De wijngaard van Lutgard van Merbeke was dan wellicht jonger (4).

Rond dezelfde tijd echter nam ook de heer van Rotselaar het initiatief om nieuwe wijngaarden aan te leggen. Zo schonk Arnold V van Rotselaar in 1265 aan de abdij Vrouwenpark een perceel van een halve bunder dat *kort tevoren met wijnstokken was beplant (nuper cum vinea plantat)* (5).

Men kan de vraag stellen of het Sint-Bartholomeus-kapittel ook wijngaarden heeft gehad in Wezemaal, maar hierover zijn er geen bronnen. Tegen het begin van de 13de eeuw was een deel van het patronaatsrecht er in handen van de heer van Wezemaal. In 1232 droeg Arnold II van Wezemaal 'zijn' kerk met alle toebehoren over aan de abdij van Averbode. Hij werd hierin algauw gevolgd door het Sint-Bartholomeus-kapittel, dat vier jaar later, in 1236, ook zijn deel van het patronaatsrecht afstond aan de abdij van Averbode (6). In 1254 bezat de heer van Wezemaal een eigen wijngaard. In dat jaar verklaarde Arnold II, heer van Wezemaal: "*Voor het vieren van het dagelijkse misoffer hebben we het klooster (van Vrouwenpark) een jaarlijkse eeuwigdurende gift van één aam wijn uit onze wijngaard in Wezemaal geschonken*" (7). Dat de abdij van één van

▼ De stenen muur
werd voor het eerst
afgebeeld in de
atlas der wegen van
de gemeente
Wezemaal (1845).
Gedeelte van de
kaart waarop de
muur is weergege-
ven
(archief: gemeente
Rotselaar)

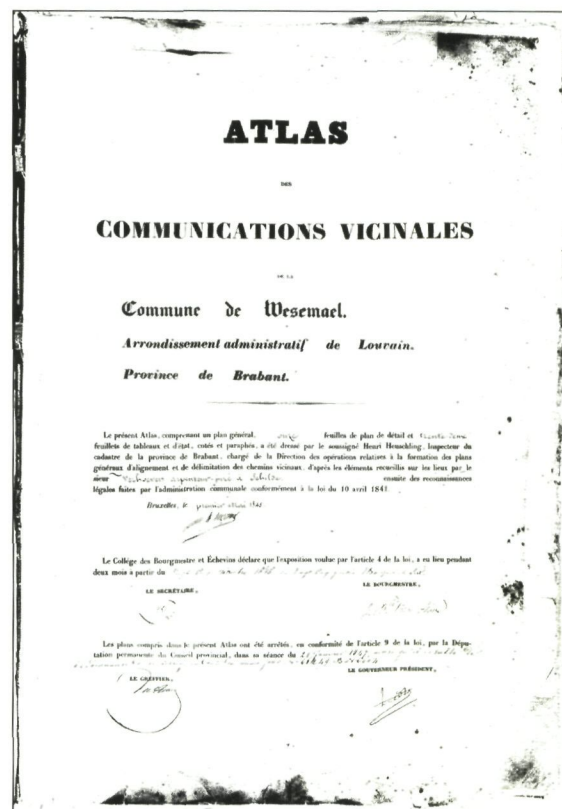

haar begunstigers pas 40 jaar na haar stichting miswijn kreeg, is eigenaardig. Was de heer van Wezemaal eveneens pas kort tevoren begonnen met de aanleg van een eigen wijngaard? Ook in Leuven treffen we rond 1250 de eerste wijngaarden aan die niet in handen waren van de hertog van Brabant (8).

De wijngaarden van de abdij Vrouwenpark

De cisterciënzerinnenabdij Vrouwenpark te Rotselaar ontstond waarschijnlijk kort vóór 1215, op initiatief van Arnold III van Rotselaar (9). Hoewel deze abdij in het uiterste zuidoosten van de heerlijkheid Rotselaar gelegen was, lag zij strikt genomen binnen de grenzen van de parochie Wezemaal (10). De eerste abdijsgronden waar de bronnen melding van maken (in 1237), lag vermoedelijk in Winksele (11). In geen enkele van de oudste pauselijke bevestigingsbullen (1217, 1234, 1241) is er sprake van wijngaarden of wijntienden (12). Zoals we zagen dateert de eerste melding van wijn voor Vrouwenpark pas uit 1254; het betrof geen eigen wijngaard, maar een jaarlijkse portie wijn uit de wijngaard van de heer van Wezemaal.

In 1258 vermeldde paus Alexander IV de volgende bezittingen van de abdij in Wezemaal en Rotselaar: "*akkers, beemden, renten en bossen in de dorpen die Wezemaal en Rotselaar genoemd worden met akkers,*

► Deel van een figuratieve kaart van de heerlijkheden Rotselaar en Wezemaal, midden 16de eeuw (vóór 1573). Links onder: de abdij Vrouwenpark. Links midden: de kerk van Wezemaal. Rechts van de kerk: de Molenberg, met houten standaardmolen: rechts daarvan, de volledig beboste Wijngaardberg. Uiterst rechts boven: met wijnstokken beplante heuvel onder de heerlijkheid Aarschot (rode keur) (K.U.Leuven, Arenbergarchief)

► *beemden, wijngaarden*" (13). In 1265 en 1266 kwam de abdij ook nog in het bezit van de reeds vermelde drie heerlijke wijngaarden op de Heikantberg.

In alle daaropvolgende bezitsbevestigingen komen wijngaarden voor; zowel bullen van paus Clemens IV van 1266, als van paus Martinus IV van 1281 en 1283 maken melding van *vineas* (14). Uit de pauselijke documenten is evenwel niet altijd af te leiden of Vrouwenpark ook wijngaarden buiten Rotselaar en Wezemaal had. Een hoge vlucht heeft het wijngaardbezit van de abdij alleszins niet genomen. Vóór 1335 zou Vrouwenpark nagenoeg geen wijngaarden hebben gehad (15), en als zij die bezat, is het niet zeker of zij de opbrengst ervan voor eigen gebruik hield of op de markt bracht. Zo kocht de abdij in 1325 wijn aan voor de pitantie, de gasten, de *monnik* (de biechtvader uit de abdij van Villers-la-Ville) en als krachtbron voor diegenen die een aderlating hadden ondergaan (16). In de loop van de 14de eeuw heeft de abdij haar wijngaarden langzaam uitgebreid: zo kreeg zij in 1347 een viendeelwijngaard op Stupers, in Leuven, en in 1350 zeven roeden op de Rodeberg (de Heikantberg) in Rotselaar. Verder verwierf ze op 3 oktober 1362 een wijngaard in Langdorp en op 4 augustus 1407 een andere op de Papenakker in Aarschot (17).

Opmerkelijk is dat in de cijnsboeken van de abdij geen Wezemaalse wijngaarden voorkomen. In een 14de-eeuws cijnsboek vinden we enkel Aarschotse wijngaarden (18). Ook in de 15de- en 16de-eeuwse cijnsboeken van de abdij (19) wordt nergens melding gemaakt van wijngaarden in Wezemaal. De abdij hief wel cijns (in graan) op wijngaarden in Willebringen, Hoksem, Kuntich, Oorbeek, Goetsenhoven (bij Tienen), Langdorp, Rillaar en Leuven.

► Figuratieve kaart van het dorp Wezemaal, 1598. Oriëntatie: noord-oosten. Centraal: de dorpskom, met kerk en kasteel. Boven de dorpskom: de met bomen begroeide Wijngaardberg, met windmolen op de westelijke kop, en akkers tegen de zuidhelling. Links van de molen: met bomen begroeide oude steengroeve op de noordhelling (grijze onregelmatige vlek) (Album de Cro" te Authal (Oostenrijk); J.-M. Duvoisquel, B. Minnen e.a.)

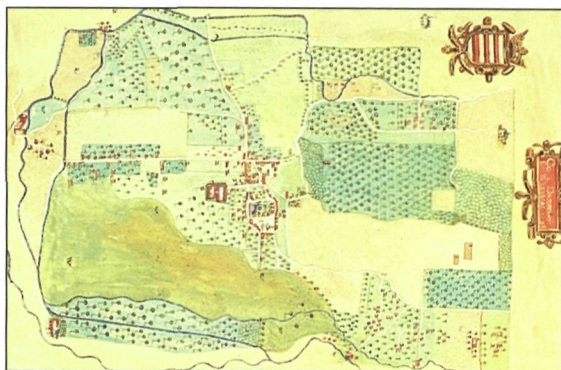
Naast wijngaarden die de abdij Vrouwenpark in cijns gaf, had zij ook enkele wijngaarden in eigen beheer. Die lagen in Rotselaar, niet in Wezemaal. Voor de bewerking van deze wijngaarden deed de abdij een beroep op een wijngaardenier. Zo lezen we in de rekeningen van 1518-1519 onder de rubriek *Ander uuytgeven aen onser gehuerde hantwerckers* het volgende: "Item Aert Standaert onsen wijgaerder heeft verdinck jaerlicx te werckene VI 1/2 vierendel wijgaerts, elc virendel om XXXIII s" (20). Deze wijngaarden lagen op de Heikantberg (de Rodeberg of Rayberch) in Rotselaar. Een rekening van 1491-1492 vermeldt: "Aen Jannen Standart wijngaerder van dat hi gewrocht heeft opte Raytberch ende oec op broeder Aerts wingaert ende op joffr. van Liefkensroede wingaert tsamen XVI Rinsgulden" (21).

Het betreft hier wellicht Maria van Liefkenrode, abdis van Vrouwenpark na 1437 en mogelijk overleden in 1471. Dit kan dus wijzen op een door haar aangelegde wijngaard.

Andere Wezemaalse wijngaarden in post-middeleeuwse bronnen

Op de 13de-eeuwse wijngaard van Arnold II van Wezemaal na, vinden we in de Middeleeuwen geen enkele Wezemaalse wijngaard meer. De enige tot nog toe gekende verwijzing naar een laatmiddeleeuwse wijngaard is de plaatsnaam *de Witte Wijngaard*, waarvan de oudst teruggevonden vermelding dateert uit 1513 (22), zonder dat duidelijk is of daar toen nog aan wijnbouw werd gedaan. In 1589 luidt het: *De Witte wijngaert (bij tgerichte)* (23). Het *gericht* was de plek waar de galg van Wezemaal stond opgesteld: blijkens de Ferrariskaart uit 1770 was dat een heel eind ten oosten van de dorpskom, op de zuidelijke helling van de Middelberg, ter hoogte van de huidige Galgenstraat. De heerlijke galgen stonden vaak aan de grenzen van de heerlijkheid, zoals ook in de heerlijkheid Rotselaar het geval was. Een *Witte Wijngaard* vinden we ook nog later terug: ... *Onder de Witten Wijngaert aen tKerckhoven beempde* (24), *De witte Wijngaert* (1640) (25) en

◀ De Wijngaardberg te Wezemaal, gefotografeerd door Jean Massart vanop de Bosweg ten westen van de berg op 17 juni 1905. Een aardappel- en roggeveld op de voorgrond en op de plaats van het Heilig Hartbeeld, de in 1914 afgebrande houten staakmolen (uit: Ch. Bommer & J. Massart, *Les aspects de la végétation en Belgique*, 1912)

Een half dachmael lants onder den Witten Wijngaert regenoten sHeerenberg (1765) (26). In 1719 komen we nog een wijngaard tegen: *Van 21 bunders 3 dagmalen en 34 royen gelegen onder den Wijngaert en Kerkebempt* (27). Hij zou tevens gelegen hebben naast goederen van de pastoor (28). Het is nog niet uitgemaakt of het hier eveneens om de *Witte Wijngaard* gaat. In een specificatie van de goederen van de toenmalige heer van Wezemaal, de graaf van Grobbendonk, uit 1681, lezen we dat de graaf onder aan «*de berg een blok van 0,5 bunder land bezat achter het huis dat vroeger wijngaard was en waarvoor geen bedien dienen betaald te worden*» (29). Dit stuk land lag niet ver van de molen, dus vlak onder de huidige Heilig-Hartberg (de kop van de Wijngaardberg), en behoorde tot het heerlijk domein. Vermoedelijk gaat het hier om de vroegere heerlijke wijngaard.

Al deze oude wijngaardtoponiemen bewijzen dat het laatmiddeleeuwse Wezemaal, niettegenstaande bronnen uit die periode er met geen woord over

reppen, toch enkele wijngaarden heeft gekend, waarvan één tegen de zuidelijke flank van de Middelberg (waarschijnlijk een heerlijke wijngaard) en één aan de voet van de Heilig-Hartberg (met zekerheid een heerlijke wijngaard). Maar tegen het einde van de 16de eeuw was elke voormalige wijngaard ook hier verdwenen (zie verder). Op twee zeldzame kaarten, één uit het midden van de 16de eeuw (en zeker vóór 1573) en één uit 1598, zijn op de latere Wijngaardberg alleen maar bossen te zien, hoewel op de eerstgenoemde kaart wijngaardstaken voorkomen in de buurt van Aarschot (30).

Voor het overige is er in de bronnen van vóór 1800 geen enkel spoor te bekennen van wijnbouw, en ook rond 1800 was er geen wijncultuur meer (31). De plaatsnaam Wijngaardberg, die pas na 1800 zijn intrede zal doen, ontbreekt overigens volledig. Pastoor Bruno Provoost omschreef de berg in 1778 als *Molenberg* (32). Dit toponiem duidde de kop aan van de Wijngaardberg, die nu Heilig-Hartberg wordt genoemd, en waar minstens sinds de 16de eeuw (33) en tot het begin van de 20ste eeuw, een windmolen wickte.

Van een mogelijke wijngaardmuur is er al helemaal niets terug te vinden. Noch op de twee genoemde sterk figuratieve 16de-eeuwse kaarten, noch op de eveneens sterk figuratieve kaart van de abdij van Averbode uit het midden van de 17de eeuw (34), of op de gedetailleerde Ferrariskaart (1771-1778) is – op de molen na – op de Wezemaalse berg een menselijk bouwwerk te bekennen of komt het toponiem Wijngaardberg voor.

◀ Windmolen op de Wijngaardberg verwoest door Belgische soldaten in 1914 om te verhinderen dat de Duitse soldaten hem zouden gebruiken als uitkijkpost (foto: archief Culturele Kring Wezemaal)

Een erg bescheiden Wezemaalse wijncultuur in de late Middeleeuwen

Het enige wat vaststaat in verband met de middeleeuwse wijnbouw in Wezemaal is dat er enkele heerlijke wijngaarden bestonden. Er was dus wijnbouw, net als in de rest van Brabant, maar zeker niet in die mate dat men van een Wezemaalse wijn kon spreken. Ook uit economisch oogpunt (35) valt de aanwezigheid van een omvangrijke middeleeuwse Wezemaalse wijncultuur te betwijfelen. Wezemaal beschikt immers niet over veel goede landbouwgronden en had dus niet voldoende economische draagkracht om een verregaande landbouwspecialisatie als wijnbouw mogelijk te maken. In jaren van crisis moest de wijnbouwer immers kunnen terugvallen op een voldoende groot areaal voor basisproducten. Een eigen afzetmarkt voor wijn was er ook al niet, want Wezemaal was maar een klein dorp. Bovendien had het evenmin goede transportmogelijkheden – met name bevaarbare rivieren – waar het buurdorp Rotselaar, met zijn vele middeleeuwse wijngaarden (36), bijvoorbeeld wél over beschikte. Overigens kwamen wijngaarden in die tijd zowel op de vlakke delen langs de oevers van een rivier als op de hellingen voor, zoals trouwens in Rotselaar het geval was.

► Waar vroeger op de Wijngaardberg een windmolen stond werd in 1926 een monumentaal Heilig Hartbeeld opgericht (foto Theo Peeters)

Het Wezemaalse wijndorp is zodoende een 19de-eeuwse creatie, die weinig of niets met de middeleeuwse werkelijkheid te maken heeft.

DE LAATMIDDELEEUWSE WIJNBOW IN OOST-BRABANT (37)

De beperkte aanwezigheid van wijnbouw in het laatmiddeleeuwse Wezemaal is nog frappanter tegen de achtergrond van de merkwaardige evolutie van de Oost-Brabantse wijnbouw in die periode. In tegenstelling tot wat de meeste auteurs laten doorschemeren, zijn de opkomst en de neergang van de wijnbouw niet in een vloeiende beweging verlopen. Meestal wordt beweerd dat de wijnbouw ergens in de 14de eeuw zijn hoogtepunt kende en daarna langzaam is vervallen. De wijnbouw kende echter verschillende periodes van op- en neergang. Deze evoluties zijn wellicht belangrijk om de Wezemaalse wijnbouw door de tijd heen in zijn juiste context te bekijken.

Een eerste hoogtepunt rond 1350

Aan het begin van de 14de eeuw kwam de Brabantse wijnbouw duidelijk in een stroomversnelling terecht, zodat ook verder afgelegen kerkelijke instellingen er wijngaarden verwierven. Tevens vinden we in deze periode veel overeenkomsten of geschillen in verband met wijntienden terug. Het was immers niet helemaal duidelijk of er op de opbrengst van wijngaarden tienden betaald moesten worden. Zo verklaarde hertog Jan III op 23 juni 1342 dat er in Zoutleeuw ook tienden moesten worden betaald op de pas aangeplante wijngaarden. Verder wijzen nog een aantal gebeurtenissen erop dat de wijnbouw vanaf dan economisch rendabel werd. Volgens een niet gecontroleerde bron zou Lodewijk Berthout in 1341 aan de inwoners van Keerbergen alle heide van het dorpterritorium verkocht hebben, op voorwaarde dat zij de heuvels met wijngaarden zouden beplanten.

Stagnatie in het midden van de 14de eeuw

Door de bevolkingstoename in het midden van de 14de eeuw nam de vraag naar graan opnieuw toe, waardoor de wijngaarden, vooral in de minder vruchtbare dorpen, weer werden omgezet in land-

bouwgrond. De wijngaardtoponiemen die dicht bij het centrum van de dorpen of op goede akkergrond voorkomen, zijn de stille getuigen van deze evolutie. In 1355 lagen er in Rotselaar bijvoorbeeld graanakkers op de *Wijngaard* langs de Dijle. Bovendien brak in 1355, na de dood van hertog Jan III, de Brabantse Successieoorlog uit, en werd het hertogdom in 1367 geteisterd door een hevige pestgolf. De Brabanders hadden voorlopig andere zorgen aan hun hoofd dan de wijnbouw.

Een tweede hoogtepunt rond 1425

Tegen het einde van de 14de eeuw kon het economisch leven zich in Brabant herstellen. De wijnteelt moet zich nu pas ten volle hebben ontwikkeld, gezien we vanaf 1386 regelmatig Hoegaardse en Aarschotse wijn terugvinden in de tolrekeningen van Dendermonde en Rupelmonde. Ook in leemstreekdorpen zoals Kumtich, Willebringen, Oorbeek, Hoegaarden en Outgaarden nam de wijnbouw een hoge vlucht, vooral onder impuls van rijke stedelingen en abdijen. Zo gaf de abdis van de abdij van Rotem in 1393 in Kumtich 65 roeden land in pacht aan ene Godfried, op voorwaarde dat hij 25 roeden als wijngaard zou bewerken. Een con-

tract uit hetzelfde jaar tussen de abdij en Jan Maese, is gelijkaardig. Toch worden beide pachten door de abdij in graan geïnd. Dit kan erop wijzen dat de abdij de grond niet liet bewerken als wijngaard omdat ze wijn nodig had. Wel was de wijngaard voor de abdij een garantie dat de pachter zijn pacht steeds zou kunnen betalen.

◀ Na de teloorgang van de Wijnbouw op de zuidhelling van de Wijngaardberg nam de natuur bezit van de wijnmuur en zijn omgeving (foto's O. Pauwels)

Stagnatie na 1420

Vanaf 1410 nam echter ook de bevolking weer gestadig toe, zodat de graanprijzen rond 1420-1440 opnieuw een hoogtepunt kenden. Tot 1420 bleef de wijnbouw toenemen, maar dat succes kon niet blijven duren. Zo nam het Leuvense stadsbestuur al in 1423 maatregelen om paal en perk te stellen aan de wijngaardaanplantingen. Dat het niet bij reglementen bleef, bewijst het feit dat Lodewijk Pynnock in 1428 zelfs een wijngaard liet afhouden. Toch was de stijgende graanprijs in de periode 1420-1440 op lange termijn veel belangrijker dan de stadsreglementen. Door een hogere graanprijs werden de boeren er immers toe aangespoord om hun wijngaarden opnieuw in akkers om te zetten.

Na 1440 zakten de graanprijzen, maar ze zouden in 1465-1470 opnieuw stijgen. Bovendien was het na een aantal misoogsten duidelijk geworden dat de wijngaarden niet altijd een hoog rendement opleverden. Met het oog op een jaarlijks gegarandeerd vast deel van de opbrengst, zouden grote kerkelijke instellingen hun wijngaard verpachten. De Heilige Geesttafel van Leuven deed dat in 1459 voor al haar wijngaarden in en rond het Leuvense. Een tiental jaar later gaf ook de hertog zijn wijngaard in pacht.

De Aarschotse wijnbouw in verval

De opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk (1488-1492) heeft in 1488-1489 flink huisgehouden in de Demerstreek, waar voorheen heel wat wijngaarden stonden. Aarschot werd ingenomen en geplunderd, in Rotselaar gingen de heerlijke burcht en een deel van de kerk in vlammen op, en ondanks verdedigingen van de dorpelingen onderging de kerktoeren van Wezemaal hetzelfde lot. Wijngaarden en hooilanden werden vernield, akkers en graslanden bleven onbewerkt en verwilderden. Mede door de minder vruchtbare grond zou het trouwens nog een hele tijd duren vooraleer de streek deze klap te boven kwam. In 1492 verklaar-

den de ambtenaren van de heerlijkheden Aarschot en Rotselaar dat hun welvaart tot vóór de oorlog voornamelijk berustte op de veeteelt – dankzij de uitgestrekte rivierbeemden – en de wijnbouw: *"Ende oock omme de voirseide twee Landen van Aerschot ende Rotzelaer (°) ter neringen ende welvaert gebrocht te worden, dien principael opt prouffijt vande wijngaerden ende vande bempden gefundeert sijn"* (38).

In 1528 nog leden de inkomsten van de Leuvense priorij van Sint-Geertrui onder de gevolgen van de oorlog: *"Van onsen chijnsen binnen Aerschodt die welcke mits der orloghen ende andersinse zeere vergaen es ende die onderpanden bij grontheeren uuytgedaegt zijns soe dat hij nu nauwe weert ende is"*. Bovendien waren er in het begin van de 16de eeuw enkele strenge winters. Omdat wijnstokken veel vlugger bevriezen in zandgrond werden de Aarschotse en Testeltse wijngaarden extra hard getroffen. De wijnbouw was er dan ook op sterven na dood. Overigens werd de Leuvense concurrentie alsmat sterker. Het is immers opvallend dat de abdijen van Tongerlo en Averbode in respectievelijk 1537 en 1549 genoodzaakt werden om hun persen in Testelt af te breken, terwijl Peter Was, de prior van de Leuvense Sint-Geertrui priorij, in 1551 juist investeerde in de bouw van een nieuwe pers.

► Systeem van wijnbouw in vroegere jaren

De bloei van de Leuvense en de Hoegaardse wijngaarden

In tegenstelling tot de Demerwijnbouw bereikte de Leuvense wijnbouw aan het begin van de 16de eeuw een nieuw hoogtepunt. Vooreerst was Leuven, dankzij zijn militaire en politieke vermogens, met veel minder kleerscheuren uit het oorlogsgeweld gekomen. Voorts was er aan het einde van de 15de eeuw een sterke daling van de bevolking. Hierdoor daalden ook de graanprijzen tot het laagste niveau van de 15de eeuw, waardoor de boeren weer extra aangespoord werden tot de productie van meer gespecialiseerde gewassen. Niet enkel de boeren overigens, ook de Leuvense Heilige Geesttafel begon opnieuw enkele vervallen wijngaarden actief uit te baten. Tekenend voor het toenemend succes van de wijnbouw is ook dat Leuven in 1494 alle wijngaardaanplantingen verbood.

Het enige plattelandsgedebiet dat zich in de 16de eeuw nog met Leuven kon meten, was Hoegaarden. Dat dorp behoorde tot het prinsbisdom Luik en had daardoor in 1488 geen rechtstreekse schade opgelopen. Bovendien had Hoegaarden, in tegenstel-

ling tot Aarschot, niet zo veel te lijden onder graanduurte, omdat de akkers er veel vruchtbaarder waren. Toch moest het dorp, met succes overigens, op zijn rechten staan tegenover al te ijverige Mechelse en Leuvense tolbeambten. Om hun rechten beter te kunnen verdedigen, verenigden de Hoegaardse wijnboeren en brouwers zich in 1560 in *der Guld van de Paenheeren ende Wijnsetters*. Dat deze twee beroepsgroepen samen opkwamen voor hun rechten is erg logisch: zij verenigden immers meestal dezelfde personen. Mogelijk hebben zij zelfs het kapitaal dat ze uit de wijnbouw wonnen, geïnvesteerd in de biernijverheid. Het is trouwens opvallend dat de twee grootste 15de-eeuwse wijngebieden zich in de loop van de 15de eeuw hebben opgewerkt tot de grootste centra van biernijverheid.

De teloorgang

De zeer strenge winter van 1564 bracht de wijnbouw een ernstige klap toe. Een document uit het archief van Vrouwenpark bericht dat door een *"seer groote vorst (...) alle die wyngarden binnen desen Nederlanden meest al vervroeren en bedorffven (waren) tot aen die wortel"* (39). De godsdienstoorlogen in de tweede helft van de 16de eeuw waren fataal voor wat er van de Brabantse wijnbouw nog restte. Waar er na de relatief kortstondige onlusten in de 2de helft van de 14de eeuw en de oorlogsjaren 1488-1489 nog duidelijk een hernieuwde expansie optrad van zowel de bevolking als de landbouwproductiviteit, was dat door de langdurige, bijna permanente oorlogstoestand vanaf de jaren 1570 tot het begin van de 17de eeuw, niet meer mogelijk. Bovendien zou de graanprijs na deze periode niet dalen, integendeel. Na 1570 werd er enkel nog in Hoegaarden en in Leuven aan intensieve wijnbouw gedaan. Toch zouden ook deze wijngaarden in de 17de eeuw bezwijken, onder toenemende druk van de stijgende lonen en onder invloed van strenge winters. Vanaf omstreeks 1616 kwamen in de abdij Vrouwenpark uitsluitend uitheemse wijnen op de feesttafel: Rijnwijn en rode Franse wijn in 1616; rode wijn en Moezelwijn en veel Franse wijn in 1653-1654; Rijnwijn en Bourgogne in 1711-1712 (40).

DE 19de EEUW

J.F. Audoor en de start van de Wezemaalse wijnbouw (1814 e.v.) (41)

De grondlegger van de 19de-eeuwse Wezemaalse wijncultuur was J.F. Audoor. Hij was afkomstig uit Oudenaarde en woonde sinds 1817 in Brussel (Sint-Joost-ten-Node) waar hij werkte als hoofdgriffier aan het hooggerechtshof. Kort vóór 1814 kreeg hij van de hertog van Ursel toestemming om een wijngaard aan te leggen op de berg die sindsdien de Wijngaardberg heet. De hertog van Ursel was als erfgenaam van de baronnen van Wezemaal één van de voornaamste grondbezitters in de streek. De zuidhelling van de Wijngaardberg was door haar ondergrond en oriëntatie bijzonder goed geschikt voor het wijnbouwexperiment dat Audoor met succes op deze noordelijke breedtegraad startte. Op de steile, naar het zuiden gerichte helling vallen de zonnestralen minder schuin; de droge, stenige, donkere ondergrond nam de zonnewarmte maximaal op. De zuidhelling bezit dan ook een opvallend warm microklimaat, wat zich vandaag nog uit in bijzondere warmteminnende flora en fauna. Natuur en ondernemingszin maakten Wezemaal tot één van de meest noordelijk gelegen wijnbouwgebieden in Europa, het ligt zelfs noordelijker dan

◀ De terrasbouw van de wijncultuur uit het begin van de 19de eeuw is nog duidelijk zichtbaar op de zuidhelling van de Wijngaardberg (foto O. Pauwels)

de Ahr-vallei in de Eifel, het meest noordelijke wijngebied van Duitsland (42).

In 1820 schreef Audoor zich als enige in voor de zevende prijsvraag van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen en Schone Letteren. De Academie worstelde met de vraag waarom de inlandse wijnbouw verdwenen was, duidelijk met de bedoeling na te gaan of het mogelijk was deze cultuur weer in gang te doen vinden. Audoor was reeds enkele jaren bezig met de uitbouw van de Wezemaalse wijngaard, en misschien was de prijsvraag wel ingegeven door zijn experiment. Het fysisch-geografische luik van Audoors verhandeling werd door de commissieleden echter te licht bevonden, zodat zijn werk niet werd gepubliceerd. Het manuscript zelf is vermoedelijk niet bewaard gebleven (43). Wel beschikken we over het juryverslag van Van Hulthem. Daaruit blijkt de wanhoop van de jury. De vraagstelling was duidelijk te hoog gegrepen. Bovendien werd Audoor vermaand vanwege zijn gebrekkige kennis van het Frans. Misschien is dat wel de reden waarom de auteur enkel bedacht werd met een aanmoedigingsmedaille (44).

Enkele jaren eerder, bij de opening van de Gentse Floralien in 1817, verwees dezelfde Van Hulthem

in zijn openingstoespraak naar de succesvolle Wezemaalse wijngaard van Audoor, die in 1814 (45) was begonnen, en waarop sindsdien een 2000-tal wijnstokken waren aangeplant afkomstig uit bekende Franse wijngebieden als Champagne, Beaune en Bourgogne (46).

Om de wijngaard met kennis van zaken op te starten had Audoor een ervaren wijngaardenier nodig. Die vond hij in Hoei, waar de wijncultuur nog niet verdwenen was, in de persoon van Jean Théodore Wéry, die toen 21 jaar was en vermoedelijk in 1815 samen met zijn vrouw en zijn eenjarig zoontje naar Wezemaal verhuisde. In 1817 had de wijngaard reeds een oppervlakte van 6 hectare bereikt, en Audoor wou hem het volgende jaar nog met anderhalve hectare vergroten.

De wijngaard in de jaren 1825-1831

Tijdens dit onderzoek ontdekten wij een rekeningenboek van de rentmeester van de hertog van Ursel, Vander Veken, opgesteld in februari 1832, dat de jaren 1825-1831 bestrijkt (47). Hierin zijn een reeks uitgaven genoteerd in verband met de wijngaard en de wijnpers, niet alle uitgavenposten

vermelden het precieze jaartal. Zowel de wijngaard als het wijnpershuis waren nog volop in ontwikkeling. Een aantal gronden werd in die periode gerooid en omgezet in wijngaard, waaronder 3 bunders pijnbos (bomen van 35 tot 40 jaar oud), gerooid eind 1824-begin 1825. Men schatte dat sinds de aanleg van de wijngaard ongeveer 850.000 dennenstaken in de bossen van de hertog van Ursel waren gekapt (48). Ook de andere domeinen van de hertog werden ingeschakeld voor de Wezemaalse wijngaard: zo was in 1825 of 1826 een *boot* dennenstaken van Grobbendonk naar de wijngaard van Wezemaal gebracht. Ook uit eiken waren staken vervaardigd, en Audoor liet zelfs 3000 plantklare iepen uit de boomkwekerijen van Wezemaal tot staken snijden.

Vooraleer de aanplantingen konden beginnen moest de gerooide grond voldoende bemest worden. Dat verklaart waarom er pas in 1826 wijnstokken werden aangeplant op het voormalige bos-terrein dat einde 1824-begin 1825 was gerooid. Dennennaalden en 'goede grond' uit geruimde grachten en beken werden omgezet in mest die, samen met de mest die de dorpingen moesten aanvoeren, opgeslagen werd in speciaal gegraven grachten in bossen en graslanden *van de wijngaard*, dat wil zeggen: terreinen die voorbestemd waren om in wijngaard te worden omgezet (49). Voor de cruciale bemesting werd niet alleen de bevolking van Wezemaal, maar ook die van de omliggende dorpen aangesproken: het ziet ernaar uit dat de hertog zelfs aan de boeren uit de buurdorpen weiderechten in Wezemaal verleende in ruil voor het leveren van mest (50).

Verder werd er geïnvesteerd in de waterhuishouding en de omheining van de wijngaard. De benedenkant van de wijngaard werd afgeschermd door een gracht, een aarden wal (*digue*) en een acaciahaag, waartoe het tracé van een weg werd gewijzigd. Men legde langs de noord- of de noordwestflank van de Wijngaardberg een stenen geul aan, *un aqueduc en pierres*, om overtollig water af te voeren in de richting van de Aarschotsesteenweg. De toegang tot de wijngaard werd afgesloten door een poort, die in 1826 vervaardigd werd uit planken van 5 beuken en 20 dennen. Ook aan de wijnmuur werd gewerkt (zie verder).

Daarnaast gingen veel geld en energie van 1826 tot 1831 naar een ander, helaas verdwenen monument uit de Wezemaalse wijnbouwgeschiedenis: de pers. De wijnpers telde verscheidene gebouwen, waarvoor toen ijzerzandsteen werd gedolven. Minstens

26.250 voet planken werden gezaagd uit 53 populieren (1826-1827); 300 pijnbomen werden verwerkt tot timmerhout (1826 en 1828). In 1827 werden 5 beuken verzaagd tot dwarsbalken, en 500 dennen tot plafond- en daklatten; in 1831 ging nog een beuk voor de bijl. Intussen (1827-1829) werden er in de pers loden leidingen gelegd, die te maken zouden hebben met de ovens die in de pers aanwezig waren. Deze leidingen en *buses des fourneaux* steunden op het hout van 24 dennen. De stookplaatsen (*feux*) waren al in gebruik in 1829; 152 dennen werden toen verwerkt tot stookbussels.

Volgens de kadastrale legger van 1834 waren er twee wijngaardpercelen, een klein en een zeer groot. Beide waren in het bezit van de hertog van Ursel en lagen op de Wijngaardberg. Het eerste (nr. 172) was slechts 43 roeden en 90 el groot, het tweede (nr. 199) liefst 29 bunder, 12 roede en 10 el (Nederlandse maten) (51). Dat kwam neer op ongeveer 32 hectare, het cijfer dat ook in 1910-1914 wordt opgegeven door de toenmalige Wezemaalse dorpsonderwijzers (52). Op een kadastrale kaart uit 1852 (53) en op de nog iets latere kadastrale Popp-kaart treffen we eindelijk het toponiem *Wijngaerdberg* aan (54). Vermeldenswaard is ook het productiecijfer dat in 1828 werd gehaald: de wijngaard bracht toen niet minder dan 325 hectoliter wijn op (55).

De politieke betekenis van de 19de-eeuwse Wezemaalse wijnbouw

In 1817 vertelde Van Hulthem dat koning Willem I (tussen 1814 en 1817) het terrein waarop de wijngaard in aanleg was, voor 30 jaar had vrijgesteld van belastingen (56). Deze in alle opzichten royale steun aan de wijnbouw in Wezemaal is niet zonder politieke betekenis. Het Koninkrijk der Nederlanden had zijn ontstaan immers te danken aan de overwinning op Napoleon en wou zich zo snel en zo veel mogelijk van Frankrijk distantiëren. Willem I liet dan ook geen enkele kans onbenut. Hij liet de Leeuw van Waterloo oprichten om de militaire onafhankelijkheid van het jonge koninkrijk te benadrukken. De steun die hij verleende aan de Wezemaalse wijnbouw moet eveneens vanuit dit perspectief bekeken worden: door zich zelfs op het gebied van de wijnteelt met Frankrijk te meten toonde de jonge staat zijn zelfstandigheid. Bovendien is wijn door de geschiedenis heen altijd met prestige verbonden geweest. De mythe dat

Napoleon de Brabantse wijnbouw verbood is wellicht eveneens in deze periode ontstaan; de wetteksten zwijgen er in alle talen over.

Audoor begon in 1814 met de aanleg van de wijngaard: wellicht was dit na de troonsafstand van Napoleon (6 april 1814); Van Hulthem omschrijft Audoors project trouwens als een *projet patriotique* (57), waarbij patriottisch verwijst naar het jonge Koninkrijk der Verenigde Nederlanden. Koning Willem I bracht op 29 juni 1829 zelf een bezoek aan de Wezemaalse wijngaard, waarbij hij zich langdurig met Audoor onderhield:

"Als den Koningh van Diest quam en tot Wezemael eenigen tydt stil gehouden om de wynbergen aldaer te bezichtige van syn exelentie den hertogh van Urzel die hem zig aldaer bevont en lang in gespreck geweest met den heer Oudoor die de wynbergen dirigeerde en geseyt dat hy nog sal wedrom komen" (58).

Wellicht bracht dit koninklijk bezoek de Wezemaalse dorpsonderwijzer Wuyts rond 1910-1914 tot de met de nodige trots gebrachte overtrokken bewering dat Willem I *"dikwijls naar Wesemaal kwam om den wijnberg te bewonderen, de wijnpers te bezichtigen en het druivennat te proeven"* (59).

Ook Leopold I was de inlandse wijnbouw niet ongenegen. Hij liet op 8 februari 1833 immers het

volgende besluit in het Staatsblad verschijnen:

"Besluyt n° 98 instellende een wynbouw ter navolging onder de bestiering van den heer Pazvengos.

Leopold, Koning Der Belgen,

Aen alle tegenwoordige en toekomstige, salut:

Gezien de door den senator Van Hoobrouck de Moereghem gedaene aanbieding, strekkende om zynen tegenwoordigen wynbouw, op eygen kosten een wynbouw ter navolging tot het onderrigt der eygenaers te stellen welke genegen zouden zyn eenen wyngaerd in het land te planten en aen te kweeken, onder beding dat het gouvernement om deezen wyngaerd te beschikken, hier toe benoeme, den heer Pazuengos, oud bestierder van den wynbouw ter navolging, welks instelling het voormaelig gouvernement had bevolen".

De heer Pazvengos moest niet enkel een soort proefwijngaard aanleggen, hij werd ook gevraagd *"eenen volkomene verhandeling over den aenbouw van den wyngerd in Belgie te schryven"* (60).

Het initiatief van senator Van Hoobrouck leidt ons opnieuw naar Oudenaarde, waar Audoor vandaan kwam. Oudenaarde heeft blijkbaar een belangrijke rol gespeeld bij de herinvoering van de wijnbouw. Wat er van de modelwijngaard en de verhandeling

◀▲
De stenen muur
(wijnmuur) op de
Wijngaardberg in
Wezemaal
(foto O. Pauwels)

van Pazvengos geworden zijn, is niet geweten. Wel zien we buiten het toonaangevende Wezemaal, elders in de provincie Brabant her en der kleine wijngaarden verschijnen. Schayes vermeldt in zijn verhandeling van 1833 naast de wijngaard van Audoor ook deze van Heynnessy, de directeur van de post, in Leuven, en de wijngaard van Bonaventure in Brussel. Ene De Frasné wordt gemeld met een wijngaard in Virginal (61). In 1843 vermeldt Schayes ook nog een Leuvense initiatief: Lison zou er op de Loobergen met een wijngaard begonnen zijn (62).

De wijnmuur: ontstaan en aanleg

In het middeleeuwse Wezemaal treffen we op de kop van de berg geen enkele wijngaard aan. De heer van Wezemaal had een wijngaard onderaan de berg, niet ver van de molen, waar de grond gemakkelijker te bewerken was. Het lijkt trouwens vrij onwaarschijnlijk dat de heer inspanningen zou hebben gedaan om op een stenig, moeilijk te ontginnen stuk een wijngaard aan te planten, terwijl hij betere en gemakkelijker te bewerken stukken grond ter beschikking had.

Maar zelfs in de veronderstelling dat er een wijnmuur aangelegd was in de late Middeleeuwen, is de kans zeer klein dat daar vandaag nog iets van te merken zou zijn. De rooibouw die tot in het recente verleden op de 19de-eeuwse wijnmuur is gepleegd, laat vermoeden hoe snel de aftakeling zou zijn gegaan.

▼ Ook enkele grensstenen die in 1972 gevonden werden langs de noordkant van de muur (zie verder),
De stenen muur in 1947
(foto Cumps, Keerbergen)

helpen deze veronderstelling ontcrachten. Volgens F. Scheys bevonden de stenen zich juist achter de muur, aan de noordzijde. Als de muur van middeleeuwse oorsprong was geweest, dan had men hem toch veeleer als grens gebruikt, en had men het niet nodig gevonden om ook nog eens grensstenen te plaatsen. De grensstenen dateren dus wellicht van vóór de aanleg van de muur.

In 1825 en 1826 werd de aanzienlijke som van 701 gulden geïnvesteerd in de verdere bouw en herstelling van een deel van de wijnmuur (63). Dit laatste wijst erop dat het reeds bestaande deel van de muur al enige tijd geleden was aangelegd, en dat het niet zo stevig was. De muur werd dus ten vroegste aangelegd vanaf 1814 en bestond reeds (althans voor een deel) vóór 1825.

Op de kadastrale legger van 1834 en een kadastrakaart uit 1852 is de muur zelfs niet getekend. Maar in de Atlas van de Buurtwegen (1845), waaraan de cartograaf figuratieve elementen toevoegde (zoals de windmolen op de huidige Heilig-Hartberg), is hij voor het eerst duidelijk te zien (64).

De muur was met een hoogte tot 2 meter op sommige plaatsen meer dan manshoog, en is ongeveer 1,7 meter breed (65): de dwarsdoorsnede vormt dus min of meer een vierkant. Gens (1849) heeft het over een lengte van meer dan een mijl, Vanden Bruel (1861) over een lengte van een half uur gaans (zie verder). Volgens de dorpsonderwijzers (1910-1914) was hij 2 tot 3 kilometer lang (66). Ook recentere publicaties spreken van een lengte van ongeveer 2 kilometer (67). De lengte van de muur, van aan het begin nabij de Heilig-Hartberg tot de vroegere grens met Gelrode (verder liep hij niet: daar eindigde het perceel van de hertog van Ursel), bedraagt precies 1546 meter (68).

Waarom een muur?

Waarom werd deze muur nu aangelegd? Volgens Eugène Gens (1849), die in de jaren 1830 of het begin van de jaren 1840 enkele dagen in Wezemaal vertoefde, diende de muur om de wijngaarden te beschermen tegen de gure noorderwind:

"Au sommet des coteaux, un mur immense, long de près d'une lieue, formé de opierres brute superposées sans ciment, abrite les vignes contre les vents du Nord" (69).

Gens' getuigenis is interessant, omdat hij een tijdgenoot was en omdat de wijnbouw op dat moment

nog bestond. De aanleg van de Wezemaalse wijngaard viel (merkwaardig genoeg) trouwens samen met een laatste maximum (ca. 1820-1850) in de lange koudeperiode van circa 1550 tot 1850, ook wel de *Kleine IJstijd* genoemd (70). Twaalf jaar later - de wijngaard was toen al opgegeven - kende ook de Haachtse pastoor J.B. Vanden Bruel de muur een beschermende functie toe, al zegt hij niet precies waartegen:

"Tot het beschudden van dien wyngaerd, had men van de steenen diens bergs eenen muur gemaakt ter lengte van eene halve uer, van eenen meter dikte" (71).

De vraag rijst waarom er dan ook geen muur was opgericht aan de (korte) oostzijde van de wijngaard, als beschutting tegen de gure continentale oostenwind in de winter. Maar was dat aan die kant wel nodig? Mogelijk was de wijngaard daar beschermd door een uitstulping van de Wijngaardberg?

Was deze beschuttende functie wel de enige? De muur toont gelijkenis met de wijngaardmuren die in de vorige eeuw nog in Hoei voorkwamen. Die muren dienden om dieren en ongewenste mensen uit de wijngaard te houden (72). De Wezemaalse wijngaardier Wéry was overigens uit Hoei afkomstig. Maar de Wezemaalse wijngaard werd slechts aan één zijde van het bos afgeschermd door een muur, en bijvoorbeeld niet aan de oostzijde, waar ook bos was. Deze mogelijkheid is dus evenmin echt overtuigend. Langs de zuidkant werd de wijngaard rond 1825 afgesloten door een gracht met dam en acaciahaag. Bovendien werden er nabij de wijngaard een aantal hutten opgetrokken die als wachthuisje dienst deden (73) (waarvan één tijdens de jaren 1825-1831).

Waar kwamen de stenen vandaan waarmee de muur werd opgetrokken? Mogelijk van de steengroeve die de hertog van Ursel bezat op de zuidflank van de Wijngaardberg (74). Waarschijnlijker is echter dat de schollen afkomstig zijn van het materiaal dat vrijkwam bij de aanleg van de wijnterrassen, die vandaag nog zo kenmerkend zijn voor de zuidflank van de Wijngaardberg. Typisch voor de 19de-eeuwse wijngaard van Wezemaal is dat deze terrassen niet worden gesteund door muurtjes, maar rechtstreeks in de stenige ondergrond uitgehakt zijn. Daarbij moeten massa's ijzerzandsteen-schollen vrijgekomen zijn; vandaag komen deze schollen nog in grote hoeveelheden naar boven bij het bewerken van de boomgaarden op het heuvelplateau.

Dit zou in overeenstemming gebracht kunnen worden met de getuigenis van Edmond Elsen – een

oude man uit Gelrode die rond 1963 overleed – aan F. Scheys. Volgens hem was de muur tijdens de wintermaanden door de inwoners van Wezemaal gebouwd (75). De stenen werden daarbij op een diepte van ongeveer een halve meter uitgegraven met een spade en een houweel. De brokken steen werden ingeladen in kruiwagens, die men met een touw – blijkbaar werden de stenen dus op een lager gelegen stuk gedolven – naar de kam van de heuvel trok en daar uitlaadde, waar ze mooi gestapeld werden tot een muur.

Voor de homogene buitenbekleding van de muur werden schollen geselecteerd van een gelijkvormig formaat. Overschouwt men het aantal en de totale lengte van de uitgehouwen terrassen, dan is het duidelijk dat, zelfs na selectie van niet bruikbare schollen, het uitgehakte materiaal gemakkelijk het volume gevormd kan hebben van de muur. Naar schatting was hij 1,7 meter breed, 1546 meter lang en 2 meter hoog, goed voor 5200 m³.

Uiteindelijk zijn er, gezien de positie van de muur aan de noordzijde, zijn hoogte en zijn ondoordringbaar karakter, twee reële functies mogelijk: een beschuttende wand tegen de noorderwind, en een hindernis voor dieren uit het hogergelegen bos. De kans was immers groter dat deze langs de lange beboste noordkant konden binnendringen, en minder vanuit de richting van het dorp; bovendien woonde er (zeker al in 1825-1831) een wijngaardnier langs de onderkant van de wijngaard, die daar altijd nog een oogje in het zeil kon houden. Dat de muur daarnaast ook de perceelsgrens benadrukt zou hebben, kan zeker niet de hoofdbedoeling geweest zijn, omdat de bossen ten noorden van de muur eveneens eigendom waren van de hertog van Ursel.

Bloei en stopzetting van de Wezemaalse wijngaard

Hendrik Conscience verhaalt in zijn *Geschiedenis mijner jeugd* (1888) hoe hij op 10 augustus 1831 samen met 800 andere soldaten langs de wijnheuvels van Wezemaal naar het noorden trok om de Belgische Onafhankelijkheid te gaan verdedigen. F. Scheys en A. Willems hebben in 1956 nog inzag gehad in een rekeningenboek uit de jaren 1831-1840, opgesteld door Jan-Baptist De Smet, die toen het beheer over de wijngaard voerde voor Audoor (en net als hem uit het Oudenaardse afkomstig was). Deze bron, die jammer genoeg onvindbaar is, vermeldde heel wat concrete gege-

Na het verdwijnen van de wijncultuur in Wezemaal omstreeks 1850 werd in de 20ste eeuw op fruitteelt overgeschakeld, aanvankelijk perziken later appels en peren (foto's Theo Peeters)

vens. Zo werden in 1831 58 lege tonnen aangekocht in Leuven. In 1834 kocht men 35 pond rozijnen in Leuven. De Wezemaalse wijn werd niet alleen naar Leuven geëxporteerd, maar ook naar Oost-Vlaanderen, niet toevallig de moederprovincie van Audoor (in 1834: 3 stukken (675 liter) *witte* wijn naar Gent; in 1835: een stuk (225 liter) wijn naar Leuven en 2 stukken witte wijn naar Oudenaarde). In de beste jaren zou er een productie geweest zijn van 300 tonnen (675 hectoliter) (76).

► Langs de stenen muur werden recent nieuwe wandelpaden aangelegd (foto's O. Pauwels)

Toen Gens met een paar reisgenoten in de jaren 1830 of het begin van de jaren 1840 Wezemaal aandeed, beschreef hij enthousiast de feestelijkheden waarmee de jaarlijkse wijnoogst gepaard ging (zijn reisverslag werd pas in 1849 gepubliceerd): enkele wijnoogsters sneden de wijntrossen los; de meisjes van het dorp, met rok van rode tieretein met blauwe linten, en op het hoofd de Kempische muts met brede afhangende kanten vleugels, gingen de heuvelpaden op en af, en droegen, de handen in de zij, de 'purperen of goudgele' wijntrossen in rieten

hotten of wijnkorven naar beneden, naar de wijnpers in het dorp, terwijl in het dorp rijkelijk werd gedronken op de goede oogst (77). Gens en zijn gezellen proefden het plaatselijk product in een herberg langs de steenweg waar ook de diligences halt hielden. De witte wijn konden zij maar matig waarderen, maar de rode wijn die hen daarna werd geschonken en die van een respectabel jaar was, ontplooidde het uitgesproken boeket en de warmte van een Pomard (78). De dorpsonderwijzers van rond 1910, die Gens' werk misschien gekend hebben, draaiden de appreciatie precies om: de rode wijn was volgens hen niet veel zaaks, maar de witte wijn was zeer gezocht (79), wat ook blijkt uit de vermelde export.

Volgens de verhandeling van de Wezemaalse dorpsonderwijzers uit 1910-1914 stierf Audoor kort na 1830 (80). Dat zal allicht na 1834 geweest zijn, want toen bezat de succesvolle ondernemer in Wezemaal-dorp drie huizen (81). Of de wijngaard door zijn erfgenamen nog werd uitgebreid, weten we niet. Wel was de wijnteelt in de jaren 1830 of begin jaren 1840 nog springlevend, blijkens het ooggetuigenverslag van E. Gens. Maar rond het midden van de jaren 1840 werd er een punt achter gezet. Waarom is niet exact geweten. Heeft de rampzalige aardappelcrisis van de jaren 1845-1846 - die nochtans vooral Oost- en West-Vlaanderen trof - een rol gespeeld? Ook wijngaardenier Wéry leefde nog; hij stierf in Wezemaal pas in 1865, op 73-jarige leeftijd, en had zowel opkomst als verval van de Wezemaalse wijnbouw beleefd. In 1895 publiceerde J. Halkin de volgende gegevens over de wijnbouw in Brabant, die hij naar zijn zeggen geput had uit de in 1850 gepubliceerde *Statistique de la Belgique*. Vorst 25 are, Halle 13 are, Leuven 3 hec-

▼ Een zeer aparte begroeiing op de zuidhelling aan de Wijngaardberg is de gaspeldoorn die meestal in meer zuidelijke gebieden voorkomt maar die door het gunstige micro-klimaat hier zeer goed gedijt (foto Willy Bollens)

tare, Malderen 2 are, Perk 2 are, Watermaal-Bosvoorde 12 are, Werchter 40 are en Wezembeek 21 are. De uitgestrekte Wezemaalse wijngaard komt helemaal niet meer voor in het lijstje! Een vergetelheid? Weinig waarschijnlijk, gezien de aard van de bron, de dominerende positie van Wezemaal in het overigens magere Brabantse wijnlandschap, en het feit dat de auteur wist van het bestaan van de Wezemaalse wijnbouw (82). We vonden Halkins gegevens niet terug, maar in de officiële statistieken uit 1846 ontbreekt Wezemaal opnieuw: de provincie Brabant telde toen slechts 3,96 hectare wijngaard, goed voor een totale opbrengst van maar 36 hectoliter (83). Met andere woorden: de wijngaard van Wezemaal was kort vóór 1846 opgegeven.

Dat verklaart de op het eerste gezicht moeilijk te interpreteren aankoop door de monniken van Westmalle van maar liefst 1000 wijnstokken te Wezemaal in 1847: hier werd geen overschot te koop aangeboden, het ging om de liquidatie en de uitverkoop van de wijngaard (84). Dit sleepte een aantal jaren aan: in 1851 kochten de Westmalse trappisten nog eens 2700 wijnstokken, voor 53,50 frank. Desmet was toen nog steeds rentmeester (85). De verkoop van de wijnstokken bereidde de verkoop voor van de twee aldus gerooide percelen 172 en 199 aan Jacobus Vanoverwaele in 1852 (86). Nadien werden zij met dennenbomen beplant. In 1861 noteerde de Haachtse pastoor J.B. Vanden Bruel dat de wijngaard "*beden gansch vernietigd*" was (87). Serrure weet in 1855 al niet meer wat er van de Wezemaalse wijngaard geworden is (88) en Halkin is in 1895 eveneens vruchteloos op zoek (89). In 1879 kwamen de beide percelen in handen van Victor De Brabandere, een rentenier uit Sint-Joost-ten-Node; perceel 172 - dat toen al akkerland was maar nog geklasseerd stond als wijngaard - werd in drieën gesplitst. Perceel 199 werd in 1898 eveneens verdeeld en was toen - opnieuw - dennenbos (90). Rond 1910 was het bovendele van de Wijngaardberg met dennen begroeid, terwijl de voet in akkerland was omgezet. In 1910 stierf een *oud wijngaardsknecht van Wesemael*, in 1828 geboren. Zijn dagloon bedroeg 14 centen. Volgens de Wezemaalse dorpsonderwijzers van rond 1914 werden de laatste wachthuisjes tien jaar eerder afgebroken. Hier en daar vond men toen nog wijngaardstruiken tussen het houtgewas (91).

Uiteindelijk heeft de 19de-eeuwse wijngaard van Wezemaal het slechts dertig jaar uitgehouden. Dertig jaar, die lange tijd de mythe van een om-

vangrijke Wezemaalse middeleeuwse wijncultuur in het leven hebben geroepen. Dertig jaar, die hun landschappelijke stempel hebben gedrukt op dit merkwaardige Hagelandse dorp, met zijn nog steeds zichtbare wijnterrassen op de zuidflank van de Wijngaardberg en de resten van de unieke ijzerzandstenen wijnmuur op de heuvelkam.

WIJNBOW IN WEZEMAAL VANDAAG

De ondergang van de Wezemaalse wijncultuur betekende niet het totale einde. In de 20ste eeuw werden er in Wezemaal opnieuw pogingen ondernomen om de wijnbouw te herstellen. Kort na de Tweede Wereldoorlog bezat de Elzasser Adolf Schuler een wijngaard tegen de zuidhelling van de Wijngaardberg (92). Deze wijngaard is nu weer verdwenen. In 1985 besloot de Wezemaalse Culturele Kring onder voorzitterschap van Willy Bollens een wijngaard aan te leggen aan de voet van de Middelberg. Drie jaar later, in 1988, werd op niet-commerciële basis de eerste *Wesemaeler* geperst en in datzelfde jaar werd de vereniging van de *Wesemaeler Wijnbouwers* opgericht. En nu is er het project om de Wijngaardberg met al zijn rijke facetten te ontsluiten, een initiatief van het Gemeente-

▲ In april 1999 werd door de vzw "Steenen Muur" opnieuw wijngaarden aangelegd op de zuidhelling van de Wijngaardberg (foto Theo Peeters)

bestuur en van de Koning Boudewijnstichting. Dit toeristisch project richt zich in het bijzonder op de cultuurhistorische waarde van de wijnbouw in Wezemaal en zijn tastbaar, zeldzaam relict: de wijnmuur uit de Hollandse Tijd. Aansluitend hierbij werd de v.z.w. *Steenen Muur* opgericht, een vereniging die zich intens gaat bezighouden met de wijnbouw in Wezemaal.

EINDNOTEN

* Met dank aan Roger Deneef (Afdeling Monumenten en Landschappen) en Theo Peeters (gemeente Rotselaar, dienst Toerisme).
Afkortingen : ARA = Algemeen Rijksarchief te Brussel;
PAW = pastorie Wezemaal, parochie-archief; KA = Kerkelijke archieven van Brabant.

◀ De wijncultuur in Wezemaal krijgt nieuwe kansen (foto: archief Culturele Kring)

- (1) B. MINNEN, *Een landelijke parochie in de middeleeuwen: Rotselaar van 1044 tot 1559*, Leuven, 1991, p. 47.
- (2) B. MINNEN, *Een landelijke parochie*, p. 53.
- (3) T. AVERMAETE, *De wijnbouw in Oost-Brabant (13de-16de eeuw) met bijzondere aandacht voor de regio Leuven*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1996.
- (4) B. MINNEN, *De wijnbouw in Rotselaar tijdens de late middeleeuwen (XIIIde-eerste helft XVIde eeuw)*, in: *De Brabantse folklore*, nr. 242, 1986, p. 104-105.
- (5) B. MINNEN, *De wijnbouw in Rotselaar*, p. 102.
- (6) E. VAN ERMEN, *De landelijke bezittingen van de heren van Wezemaal in de Middeleeuwen*, dl. 1, Leuven, 1982, p. 67-69 en 152-153.
- (7) J. HALKIN, *Etude historique sur la culture de la vigne en Belgique*, in: *Bulletin de la société d'art et d'histoire du diocèse de Liège*, 9 (1895), p. 105: "pro celebrando divino sacrificio missarum quae fiunt per singulos dies, idcirco cenobio amam unam vini de vinea nostra juxta Wesenmala annuatim in elemosinam perpetuam contulimus".

►
Panorama van
Wezemaal gezien
vanop de Wijn-
gaardberg
(foto O. Pauwels)

- (8) T. AVERMAETE, *o.c.*
- (9) Sinds 1997 voert de Haachtse Geschied- en Oudheidkundige Kring op de abdijsite belangrijke opgravingen uit.
- (10) B. MINNEN, *Een landelijke parochie*, p. 56.
- (11) S. VAN DEN HOOFF, *L'abbaye de Parc-les-Dames depuis les origines jusqu'en 1334*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1962, p. 132-155.
- (12) J. PAQUAY, *Documents pontificaux concernant le diocèse de Liège*, in: *Analecta ecclesiastica Leodiensia*, 5 (1935), p. 34, 38 en 39.
- (13) J. PAQUAY, *Documents pontificaux*, p. 45-46, "Terras prata redditus et nemora in territoris villorum que Wesemale et Rotselaer, vulgariter nominantur, cum terris, protis, vineis, ...".
- (14) J. PAQUAY, *Documents pontificaux*, p. 51.
- (15) Buiten de al vermelde wijngaard te Winksele (?) en die te Rotselaar, verkregen de nonnen in 1302 en 1332 twee wijngaarden te Leuven: S. VAN DEN HOOFF, p. 132-155.
- (16) S. VAN DEN HOOFF, p. 163.
- (17) ARA, KA 9488, nr. 24 en nr. 40; KA 9489, 10/3/1362 en KA 9491, 4/8/1407; L. VOET, *De abdij Vrouwenpark 1334-1415*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1969, p. 85, 87, 89 en 99.
- (18) ARA, KA 9488, nr. 24 en nr. 40; KA 9489, 10/3/1362 en KA 9491, 4/8/1407; L. VOET, *De abdij Vrouwenpark 1334-1415*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1969, p. 85, 87, 89 en 99.
- (19) ARA, KA 9549 (1407), f^{oo} 2r^{oo}-v^{oo}, 5v^{oo} en 10r^{oo}. ARA, KA 9542 (1442), f^{oo} 4v^{oo}, 6r^{oo}-v^{oo}, 7r^{oo}, 31v^{oo}, 36r^{oo}, 37v^{oo}, 38r^{oo}, 40r^{oo}, 41r^{oo}-v^{oo}, (1454) f^{oo} 48r^{oo}-v^{oo}, 49v^{oo}, 50r^{oo}v^{oo}, 55v^{oo}, 56v^{oo}, (1460), 58r^{oo}, 60v^{oo}, 61v^{oo}, 63r^{oo}, 66v^{oo}, 68r^{oo}, 68v^{oo}, 69r^{oo}; ARA, KA 9545 (1552), f^{oo} 17v^{oo} en 38r^{oo}; ARA, KA 9832 (1488; ARA, KA 9877 (1490), f^{oo} 1r^{oo}, 5v^{oo}, 6r^{oo}-v^{oo}; ARA, KA 9878 (1542) f^{oo} 6v^{oo}; ARA, KA 9879 (1633), f^{oo} 67r^{oo}; ARA, KA 9897 (1597), f^{oo} 1r^{oo}, (1533) f^{oo} 4v^{oo}, (1443) f^{oo} 23r^{oo}, 24v^{oo}, 25v^{oo}, 26r^{oo}, (1443) 27r^{oo}, (1491) 39r^{oo}; ARA, KA 9900 (1575, 1614, 1615 en 1616); ARA, KA 9902 (16de eeuw), f^{oo} 7r^{oo}, 8r^{oo}.
- (20) ARA, KA 9940, f^{oo} 31r^{oo}.
- (21) ARA, KA 9943 II, f^{oo} 22r^{oo}.
- (22) PAW, rekening kerkfabriek.
- (23) PAW, steekkaarten.
- (24) PAW G9, f^{oo} 4v^{oo}.
- (25) PAW H15.
- (26) ARA, Schepengriffies van het arrondissement Leuven, nr. 1876.
- (27) PAW (9).
- (28) PAW G17.
- (29) ARA, Familiearchief d'Ursel: R^{oo} 159, 2-8-1680 en 7-8-1681.
- (30) B. MINNEN, *Het hertogdom Aarschot onder Karel van Croÿ (1595-1612). Kadasters en gezichten*, Brussel, 1993, p. 312-313; ID., *Een erfenis van Karel van Croÿ van vaderskant: het hertogdom Aarschot*, in: R. BERGER e.a., *Bezittingen der Croÿ's in Brabant, Vlaanderen, Artesië en het Naamse*, Brussel, 1985, p. 115.
- (31) C. OUDIETTE, *Description géographique et topographique du département de la Dyle en forme de dictionnaire (an VII - an VIII)*, Brussel, 1800.
- (32) PAW, dagboek van pastoor Bruno Provoost (1768-1784): "Contigit hoc anno quod ipsemet drossardus siccasset trifolia in declivitate montis in quo est molendinum, ad dextram viae in quo (sic) est molendinum".
- (33) Een houten staakmolen is reeds te zien op de genoemde twee kaarten uit de 16de eeuw.
- (34) E. VAN ERMEN, *Het kaartboek van de abdij van Averbode 1650-1680*, Brussel, 1997, p. 176-177.

- (35) T. AVERMAETE, *De wijnbouw in Oost-Brabant*.
- (36) T. AVERMAETE, *De wijnbouw in Oost-Brabant*.
- (37) Tenzij anders vermeld, berust dit deel op T. AVERMAETE, o.c.
- (38) Geciteerd in B. MINNEN, *De wijnbouw in Rotselaar*, p. 88, nr. 3.
- (39) J. COOLS, *De heren van Rotselaar*, in: *Eigen schoon en De Brabander*, 70 (1977), p. 266, nr. 18.
- (40) J. COOLS, *De heren van Rotselaar*, p. 267.
- (41) Tenzij anders vermeld, komen de gegevens over de 19de-eeuwse wijnbouw in Wezemaal uit F. SCHEYS, *De wijngaard te Wezemaal in de 19^e eeuw*, in: *Meer schoonheid*, 20 (1973), nr. 1, p. 11-17, en F. SCHEYS en A. WILLEMS, *De laatste wijnteelt te Wezemaal*, in: *Meer schoonheid*, 4 (1956), nr. 4, p. 12-14.
- (42) Inlichtingen verstrekt door prof. dr. F. Gullentops, medewerker aan het project 'Ontsluiting van de wijnmuur'.
- (43) Uit documenten die bij het verslag van de commissie gevoegd waren blijkt dat ook de 19de-eeuwse historicus Halkin tevergeefs naar dit traktaat heeft gezocht.
- (44) Brussel, Archief van de Koninklijke Academie, nr. 4408.
- (45) En dus niet in 1817 (E. VLIBERGH en R. ULENS, *Het Hageland. Zijne plattelandsche bevolking in de XIXe eeuw*, Brussel, 1921, p. 212) of in 1821 (J.B. VANDEN BRUEL, *Beschryf der dorpen van het kanton Haecht*, Leuven, 1861, p. 41).
- (46) CH. VAN HULTEM, *Discours sur l'état ancien et moderne de l'agriculture et de la botanique dans les Pays-Bas le 29 juin 1817*, Gent, 1817, p. 65. Ook de Wezemaalse dorpsonderwijzer Wuyts van rond 1910 moet deze bron gekend hebben, want in zijn verhandeling over de gemeente Wezemaal (1910-1914) komen deze gegevens terug (opgenomen in E. VLIBERGH en R. ULENS, *Het Hageland*, p. 212).
- "Pour parvenir à ce but (la culture de la vigne) M. Audeur (sic), a fait venir depuis 1814, près de deux cents mille ceps de vigne des environs de Reims en Champagne et de Beaune en Bourgogne, qu'il a plantés dans un sable ferrugineux, incliné au midi sur le penchant d'une colline dans le village de Wesemael, situé à une lieue et demie au nord-est de Louvain. Son vignoble occupe présentement six hectares et il se propose d'y ajouter au printemps prochain encore un hectare et demi. C'est utiliser un terrain qui ne produisait rien, qui était trop pierreux pour y semer des céréales et qui n'avait pas assez de fond pour y faire venir le bois de raspe. Le Roi reconnaissant l'utilité de cette tentative, a exempté le sol pour trente ans d'impositions"
- (47) ARA, Archief van de familie d'Ursel, L 1438.
- (48) "Après tous les renseignements que je me suis procurés sur la coupe d'échalas depuis la formation du vignoble, il résulterait qu'on aurait coupé dans les bois de Monseigneur la quantité approximative de 850.000 perches de sapins, de la dimension de perches à haricots".
- (49) "... pour journées d'ouvriers employés à ramasser les éguilles de sapins, rassembler des bonnes terres des fossés, ruisseaux & autres endroits, & travailler le tout pour être converti en fumier qu'on consommait dans le vignoble ..."; "... pour journées employées à creuser plusieurs fossés dans les bois & près du vignoble, servant de dépôts aux terres et éguilles de sapins susdites, ainsi qu'au fumier que les habitants étaient obligés d'y apporter ...".
- (50) "Je n'ai pu me procurer des renseignements et notions assez exacts sur quantité d'autres objets sur lesquels Monseigneur aura à réclamer, tels que sur les produits des cartes d'herbages distribuées aux habitants des communes limitrophes, moennant des fournitures de fumier à faire par eux pour le vignoble".
- (51) Kadaster, kadastrale legger 1834.
- (52) In E. VLIBERGH en R. ULENS, *Het Hageland*, p. 212 (het manuscript van beide auteurs, pas in 1921 gepubliceerd, werd op 5 mei 1914 bekroond door de Koninklijke Academie van België, Klasse der Letteren en Morale en Politieke Wetenschappen, en was dus in of kort vóór 1914 voltooid). Het ging om een verhandeling van dorpsonderwijzer Wuyts en hulponderwijzer Stroobants, geschreven tussen 1910 en 1914 (namen voluit in F. SCHEYS, p. 16).
- (53) PAW, art. 75/2.
- (54) P.C. POPP, *Atlas cadastrale de Belgique province de Brabant, arrondissement de Louvain, canton de Haecht: Plan parcellaire de la commune de Wesemael*.
- (55) J.-B. HOUS, *Leuvense kroniek, 1780-1829* (ed. J. DE KEMPE-NEER), Heverlee, 1964, p. 332; geciteerd in R. VAN DE VEN, *Koninklijk bezoek aan de wijngaarden te Wezemaal in 1829*, in: *Oost-Brabant*, 30 (1993), p. 118; ook in F. SCHEYS, *De wijngaard te Wezemaal*, p. 12.
- (56) Zie boven.
- (57) CH. VAN HULTEM, *Discours sur l'état et de la botanique dans les Pays-Bas*, Gent, 1817, p. 65.
- (58) J.B. HOUS, *Leuvense Kroniek, 1780-1829* (ed. J. de KEMPE-NEER), Heverlee, 1964, p. 332; geciteerd in R. VAN DE VEN, *Koninklijk bezoek*, p. 118.
- (59) Opgenomen in E. VLIBERGH en R. ULENS, *Het Hageland*, p. 212.
- (60) *Belgisch Staatsblad*, p. 95-99.
- (61) A.G.B. SCHAYES, *Sur la culture de la vigne en Belgique*, in: *Messenger des Sciences et des Arts de la Belgique*, 1 (1833), p. 285-294.
- (62) A.G.B. SCHAYES, *Sur l'ancienne culture de la vigne en Belgique*, in: *Messenger des sciences historique en Belgique*, 2 (1843), p. 390-414.
- (63) "Payé par Mr. Vanderveken la somme de sept cent un florins 15 sols 6 deniers pour construction et réparation d'une partie du mur du vignoble faites en 1825 & 1826".
- (64) Rotselaar, gemeentehuis, *Atlas des communications vicinales de la commune de Wesemael, Arrondissement administratif de Louvain, Province de Brabant*.
- (65) Volgens de recente opmeting door medewerkers van Monumenten & Landschappen.
- (66) E. VLIBERGH en R. ULENS, *Het Hageland*, p. 212.
- (67) T.J. GERITS, F. SCHEYS, A. WILLEMS, *Wijnkultuur in het Hageland*, Aarschot, 1971, p. 110.
- (68) Volgens de recente opmeting door medewerkers van Monumenten & Landschappen.
- (69) E. GENS, *Ruines et paysages en Belgique*, Brussel, s.d. (1849), p. 64-65. Ook de Wezemaalse dorpsonderwijzer van rond 1910 kende aan de muur deze functie toe ("thans ziet men nog op de kruin van den heuvel eenen muur van ijzersteen, daar ter plaatse

- gedolven, die vroeger de druivelaars tegen den scherpen Noorderwind beschutte"): opgenomen in E. VLIEBERGH en R. ULENS, *Het Hageland*, p. 212.
- (70) Met dank aan F. Gullentops.
- (71) J.B. VANDEN BRUEL, *Beschryf der dorpen van het kanton Haecht*, Leuven, 1861, p. 41.
- (72) J.M. DOUCET, *Histoire d'une ville: Huy la cité vigneronne*, Hoci, 1992.
- (73) E. VLIEBERGH en R. ULENS, *Het Hageland*, p. 213.
- (74) Een andere steengroeve van de hertog, nog steeds goed zichtbaar, lag aan de noordkant van de berg (de 'Duivelsput'). In de jaren 1844-1846 werd de neogotische kerk van Rotselaar voor een deel opgetrokken met ijzerzandsteen uit een Wezemaalse groeve van de hertog (B. MINNEN, *De Sint-Pieterskerk van Rotselaar, 1844-1848. Een nieuwe kerk met oude wortels*, Rotselaar, 1998).
- (75) F. SCHEYS, *De wijngaard te Wezemaal in de 19de eeuw*, p. 13. In 1828 verkocht rentmeester Vander Veken onder andere hakhout van het bos van Jan Elsen. Misschien was deze Jan Elsen wel de voorvader van deze Edmond Elsen.
- (76) Volgens de Wezemaalse dorpsonderwijzers van rond 1910; opgenomen in E. VLIEBERGH en R. ULENS, *Het Hageland*, p. 212.
- (77) E. GENS, p. 65.
- (78) E. GENS, p. 70.
- (79) E. VLIEBERGH en R. ULENS, p. 212.
- (80) E. VLIEBERGH en R. ULENS, p. 212.
- (81) Kadaster, kadastrale legger Wezemaal, 1834.
- (82) J. HALKIN, *Etude historique sur la culture de la vigne en Belgique*, in: *Bulletin de la société d'art et d'histoire du diocèse de Liège*, 9, Luik, 1895.
- (83) *Situation générale de la Belgique (1841-1850) publié par le ministre de l'intérieur*, Brussel, 1852, deel IV, p. 65.
- (84) Deze verkoop was dus niet het bewijs dat er in het midden van de 19de eeuw nog aan wijnbouw werd gedaan (F. SCHEYS, p. 16), wel integendeel.
- (85) F. SCHEYS, p. 16; citeert uit J.V.D., *Zoete herinnering*, in: *Ons heem*, 26 (1972), nr. 2, p. 78-79.
- (86) PAW, art. 75/2.
- (87) J.B. VANDEN BRUEL, p. 41.
- (88) C. SERRURE, *Over de wijnmakers in Zuid-Nederland in vroegere eeuwen*, in: *Vaderlandsch Museum*, 1 (1855), p. 434-436.
- (89) J. HALKIN, o.c.
- (90) Kadaster, kadastrale legger Wezemaal 1834.
- (91) E. VLIEBERGH en R. ULENS, p. 212.
- (92) W. BOLLENS, *De wijngaardmuur te Wezemaal. Een relict van de vroegere Hagelandse wijncultuur*, in: *Oost-Brabant*, 30 (1993), p. 127-129.

Tom Avermaete, licentiaat moderne geschiedenis.
Bart Minnen, licentiaat moderne geschiedenis.
Dr. Eduard Van Ermen, docent aan de K.U.Leuven
(afdeling Geschiedenis van de Middeleeuwen).
Willy Bollens, voorzitter van de Culturele Kring
van Wezemaal, streekgids.

SUMMARY

The Conservation of two Stained-glass Windows by Charles Van Crombrughe

Together with the conservation of two stained-glass windows from the former Terhagen chapel at the Molenaarsstreet in Ghent, some historic and material research was carried out. This allowed us to learn more about the work of the stained-glass artist Charles-Francois Van Crombrughe. He started his career as a painter and decorator and was a stained-glass artist at the same time. The works which have been located are all in the province of Eastern Flanders. The main part of the stained-glass windows represents an individual figure in an architectural Neo Renaissance or Neo Baroque niche. The works are of a very high technical standard and especially the high degree of realism in the details of the faces is remarkable. Van Crombrughe produced 12 windows for the Terhagen chapel. The chapel was demolished in 1897 and the windows were transferred to the chapel of the Sisters of Love in Zaffelare. In 1995 however, they returned to the main convent in Ghent.

Two windows, namely with the depiction of Saint Barbara and Joseph were treated in 1996 and displayed in the congregation's museum. The treatment was done with a view to preserve the original material as much as possible. The lead structure was still sufficiently solid, the glass was not corroded and the paint only faded slightly in some places. Some disturbing fracture lead was removed and the calibres were glued. Small lacunas were cast.

The Cistercian Sisters Abbey Terhagen and the neogothic Style

After a stay of appr. 350 years (1230-1584) in Axel (Zeeuws Vlaanderen) the Cistercian Sisters moved to Ghent. The first buildings appeared around 1606 in the Molenaarsstreet and were further expanded during the following two centuries. The construction of the chapel started in 1606 and was finished in 1614; between 1641 and 1675 a small tower was added. The vaults and baroque gate date from 1706. During the 18th century some repairs and improvements were carried out.

In 1796 the cloister was confiscated and sold on April 28, 1797. The new owner proved insolvent and thus the building was rented out. In 1803, the Ghent commission of hospices decided to use the building complex as a hospital for the incurably ill and the newly founded congregation of Sisters of Love was to manage the whole. They moved in the run-down cloister in 1805 and some major repairs were carried out shortly after that. The chapel, which had served as stable and warehouse, was again installed as an official place of worship on March 24, 1806.

From 1820 until presumably 1855, the canon friar P.J. Triest had the chapel drastically rebuilt. More and larger windows were installed, the baroque entrance gate was moved and the interior was redecorated. In 1860, the 17th century chapel was rearranged by the

canon Benedictus De Decker in a Neo Renaissance style, after a design by the Tournai architect Justin Bruyenne. The windows on the court hall's side were lowered and consequently its roof structure had to be altered. The interior was redecorated with the aid of artists and craftsmen like Auguste Janssens Laubin (cast iron fence), Francies Jacobus De Lanier (panelwork, pulpit and sculptures), Charles Van Crombrughe-De Keukelare (paintwork and twelve stained-glass windows installed between 1860 and 1864). The last works dated from 1888 when the moisture problem was tackled and a new floor constructed.

In March 1897 the chapel was demolished and the stained-glass windows by Van Crombrughe were adapted and transferred by Emile Van Crombrughe to the new chapel at the cloister in Zaffelare. Under Sister superior Maria de la Croix the general rearrangement of the main cloister was started in 1893 after the plans by the architect Emile Van Hoecke-Peters. In 1895, the guest house was the first to be finished at the Molenaarsstreet, to the left of the actual chapel. The new chapel was consecrated in 1898 and the decoration was completed in 1911. The vault keys were executed by Albert Synaeve-D'Hondt's firm and the capitals by the sculptor Charles Verwilghen. The original paintwork of the chapel and the courtyard's hall were done by Pierre Remy Goethals. Between 1943 and 1950, large parts were painted over by the Bressers company. The stained-glass windows in the choir and above the rood loft are the work of Gustave Ladon, and the windows in the side walls are by Joseph Casier.

The high altar, a confessional box and benches are made in the workshop of Pauwels-D'Hondt, as of 1897 taken over by Albert Jozef Synaeve.

The choir stalls were created by Edgard Van Hoecke-Delmarle. Remy Leonard Rooms signed for the rood loft, the organs case and the former communion bench. The plaster, polychrome sculptures are made by the brothers De Lanier, and the Stations of the Cross are the work of Leo Steel.

The vineyard wall in Wezemaal A unique early 19th century witness of large-scale viniculture

It has long been assumed that the mile of vineyard wall on the Wijngaardberg (i.e. wine-hill) in the Brabant village of Wezemaal dated from the late Middle Ages, times when viniculture in the Hageland region was flourishing. Sources from around the middle 13th century mention vineyards in Wezemaal (1254) and Rotselaar (1265, 1266). Nevertheless, research proved that in the late Middle Ages Wezemaal only had very little vineyards, unlike the neighbouring village of Rotselaar. This could be due to the absence of navigable waterways which Rotselaar (where the Demer meets the Dijle) did dispose of.

Wezemaal became a wine village during the Dutch regime, thanks to the entrepreneurship of J.F. Audoor, a court clerk originally from Oudenaarde. Just before 1814, he was granted permission by the Count d'Ursel, the main landowner in Wezemaal, to exploit an extensive vineyard on the southside of the hill which was later to be called Wijngaardberg. The subsoil of iron sandstone and the southward orientation of the long hillside were ideal circumstances for this unique experiment in the newly founded Kingdom of United Low Countries, King William I was immediately in favour of this initiative as he considered this as an additional statement of independence from France. The King visited the Wezemaal vineyard in 1829. Between 1814 and 1817 already 2.000 vines from the Champagne, Beaune and Burgundy had been planted. At its largest (around 1840) the vineyard stretched out over 32 hectares. Prior to the planting the grounds had been deforested and intensively fertilized, for which even farmers from neighbouring villages were asked. In 1828, production amounted up to 325 hectolitres, white as well as red wine. Especially the white wine was exported, to Leuven but also to the eastern part of Flanders. Together with the expansion of the vineyard, the building of the wall on the hill's ridge continued. A part already existed in 1825 and by that time repairs were already necessary. The plates of iron sandstone most probably came from the works for the wine terraces, directly hewn out of the rocky soil.

The wall, a mile long, 1,70 m large and on some places up to 2 m high, most likely served as protection from the northern wind and animals from the woods on the northside of the hill. The yearly wine-harvest was a festive and colourful event, involving the entire village's population. The grapes were brought to the winepress in the village centre; in 1825-1831 the winepress was still in full expansion.

Mid 1840's there came an end to the viniculture, why is not entirely clear. In 1847-1851 the Trappist brothers from Westmalle bought 3.700 vines. Following the sale of the former vineyards in 1852, they were replanted with pine trees. Only the terraces and what is left of the vineyard wall remind of the successful, though short, history of Wezemaal as a wine village in the early 19th century.

ERKENNING NR. 04 28 01

B.V.B.A.

VENNOOTSCHAP VOOR DE CONSERVATIE EN DE RESTAURATIE VAN KUNSTWERKEN

- Restauratie van schilderijen (namelijk: grote formaten)
- Doublering op vacuümtafel
- Behandeling van: gepolychromeerde beelden en meubels, muurschilderijen, Oosters lakwerk, conservatie van kunstwerken op papier en zijde, terracotta's

**20 JAAR AKTIEF IN SAMENWERKING
MET DE OFFICIELE INSTANTIES**

DIEPESTRAAT 18 - 3061 BERTEM (Leefdaal)
TEL. (02) 767 97 80

STRUCTURELE RESTAURATIE VAN MODERNE CONSTRUCTIES EN HISTORISCHE MONUMENTEN

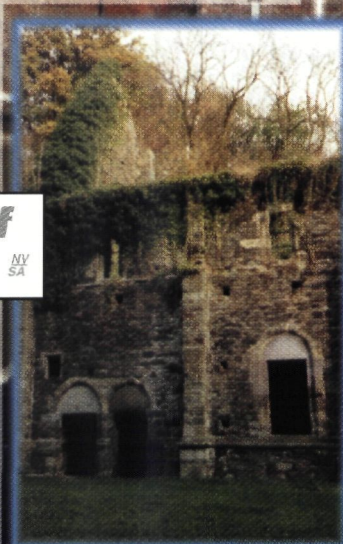
Steunend op een ruime ervaring en multidisciplinaire know-how van chemie en bouw zijn wij in staat voor onverwachte problemen, een passende oplossing te bieden.

- Injecties van beton en metselwerk
  - epoxy - PU - minerale grouts
  - injecties tegen waterinfiltratie
- Injecties holle ruimten
- Betonherstelling
- Gelijmde wapening
- Carficom
  - koolstofvezellaminaten als corrosievrije uitwendige wapening voor zowel beton- als houtstructuren.
- Polymeerchemische restauratie:
  - hout & steen
- Micropalen

de neef
ENGINEERING NV SA

Industriepark 8 • 2220
Heist - op - den - Berg
Tel: 015/ 24 93 60
Fax: 015/ 24 80 72

e-mail:
engineering@deneef.net
Internet:
<http://www.deneef.net>

RESTAURATIE & MONUMENTENZORG

Oostveldkouter 26 • 9920 Lovendegem

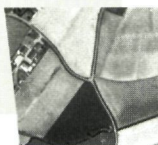
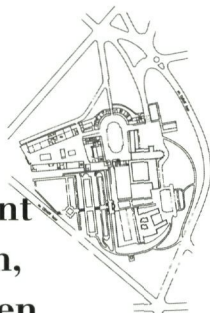
Meubilair (wel en niet gepolychromeerd)
Sculptuur (steen en hout) • Leder
Bodemvondsten (hout en leder)
Schilderijen (paneel en doek)

ONDERZOEK & BEHANDELING

Lauwers M.	09/372 63 03
Van Der Biest L.	03/771 44 66
Vandenborre H.	09/372 63 03
FAX	09/372 63 03

De producent
van kaarten,
databanken en
luchtfoto's voor
ruimtelijke ordening,
stadsrenovatie en
leefmilieu.

Nationaal Geografisch Instituut

Abdij ter Kameren 13 B • fax (02)629 82 83 • website: <http://www.ngi.be>
1000 Brussel • tel. (02)629 82 82 • e-mail: sales@ngi.be

IMPERPLEX

KLEURLOOS ©
zonder siliconen

De ideale anti-grafitibescherming
voor blauwe steen (petit granit)

Inlichtingen : Mechelsestraat 125, 3000 Leuven
Tel. 016/23.98.25

25.000 m² showroom

Zoekt u historische of antieke bouwmaterialen?
één adres

Medussa N.V.

biedt u aan:

vloeren, fontein, beelden, parket,
hekk, smeedwerk, lood & sierglas,
trappen, deuren, enz.

Liersesteenweg 199 - Heist op Den Berg
België 0032 15 240606

Open: van 10.00 tot 18.00 uur - ma. & di. gesloten
zondag: 11.00 tot 18.00 uur

ATELIER

Herman Jans

Trekken, gieten en plaatsen van lijsten
Restauratie van oude lijsten
(staff- en stucwerk)
Mouler- en boetseerwerk. Sculpturen.

Reg. 061910 - Klasse 1 D11 D23

Zwarteustersstraat 3 - 9000 Gent
tel 09/224 34 05 - fax

Bezoek onze ateliers
op zondag 12 september
van 14u tot 18u.

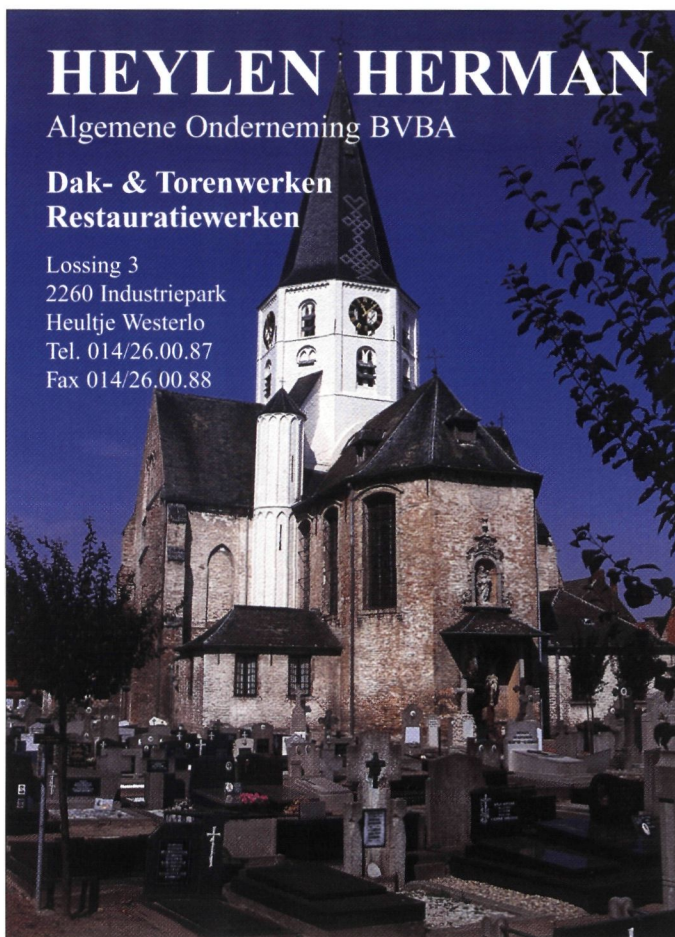
ALGEMENE BOUWONDERNEMING
N.V. VANDENDORPE ARTHUR
Groene Poortdreef 40
8200 Sint-Michiels (Brugge)
Tel. 050/38 32 96 Fax 050/38 42 16

HEYLEN HERMAN

Algemene Onderneming BVBA

Dak- & Torenwerken
Restauratiewerken

Lossing 3
2260 Industriepark
Heultje Westerlo
Tel. 014/26.00.87
Fax 014/26.00.88

Restauratie torens - Kerk O.L.V. Hemelvaart te Bassevelde

DE BOUWONDERNEMINGEN **COUDRON**^N_V

Algemene Bouwwerken
Restauratie- en Renovatiewerken
Timmer- en Schrijnwerken
Specialisatie Volkerntoepping
Keukeninrichting "Sedeco"

DIKSMUIDSEWEG 61, 8900 IEPEL
TEL. 057/20 09 85 - 21 96 10 — FAX 057/20 99 17

STABILITEIT

- endoscopisch onderzoek
- stut- en schoringswerken
- scheurinjectie, muurconsolidatie
- chemische ankers, trekkers
- opvijzelen van konstrukties
- polymeerchemische restauratie van hout

RENOVATIE - RESTAURATIE

- alle reinigingstechnieken, **LASERREINIGING**
- asbestverwijdering
- nabehandeling van gevels
- plastische natuursteen restauratie
- betonherstelling
- hout- en zwambehandeling

TEL. (09) 386 97 67 - FAX (09) 386 98 26

موندمنت
MONUMENT

*Maes Hoogwerkers
huren ...
een verantwoorde
beslissing!*

- ✓ Uniek gamma tot 65m
- ✓ Tot 30m met of zonder bedieningsman
- ✓ Gratis werfadvis
- ✓ 24 uren-service

Onze vestigingen
bij U in de buurt :

Antwerpen : 03/484.62.62
Charleroi : 071/81.75.33
Beringen : 011/42.09.73
Roeselare : 051/24.29.21
Vilvoorde : 02/252.56.09
Liège : 041/47.07.00

Torenhoog de compleetste!

Boudewijnlaan 5 - 2243 PULLE
Tel. (03)484 62 62 - Fax (03)484 37 57

BLADGOUD

MIXTIONVERGULDEN
POLYMENTVERGULDEN

RESTAURATIE

SCHILDERIJEN
KUNSTVOORWERPEN

Koekuitstraat 3

B-8800 Zilverberg Rumbeke

Tel./Fax (051)20 57 09

*Uw partner
voor totale bouwbescherming*

- Gevelrenovatie
  - Natuursteen- en restauratiemortels
  - Injectie tegen opstijgend vocht
  - Epoxy- en PUR-injecties
  - Houtbescherming en polymeerchemische balkkoprestauratie

- Kunststofvloeren epoxy/polyurethaan
  - Betonreparatie mineraal/epoxy/PCC/ECC
  - Kelderafdichting binnen-/buitenzijde
  - Hulpstoffen voor beton en mortel
  - Restauratie- en Sierpleisters PAREX

Industriepark 20
2220 HEIST-OP-DEN-BERG

*Documentatie of gratis advies
op aanvraag!*

tel. 015/24 19 68
fax 015/24 28 60

Het Martelaarsplein

te Brussel

- 200 jaar Belgische en Vlaamse geschiedenis verteld op een bevattelijke manier

- Meer dan 300 nooit eerder getoonde foto's en documenten

EEN PRACHTIG GESCHENK

HET MARTELAARSPLEIN TE BRUSSEL
Edgard Goedleven

Vormgeving Luc Tack

256 BLZ.

Met ca. 300 afbeeldingen in kleur

330 X 250 MM

Gebonden met stofomslag

2650 FR.

ISBN 90 209 2845 7

NUGI 223 - SBO 49

Is het enkel een speling van het lot of de ironie van de geschiedenis dat thans de Vlaamse regering is gevestigd op het Brusselse Martelaarsplein waar de opstandelingen liggen begraven die in 1830 sneuvelden tijdens de Belgische omwenteling?

In dit prachtig geïllustreerde kunstboek hangt Edgar Goedleven het verhaal op van dit authentieke classicistische monument. Zijn wedervaren gedurende twee eeuwen geschiedenis wordt hier op uitstekende wijze geschetst. De band met het politieke en sociale leven wordt nooit uit het oog verloren. Of hoe politiek en architectuur elkaar steeds weer beïnvloeden.

Besteladres: Afdeling Monumenten en Landschappen
Graaf de Ferraris-gebouw - Emile Jacqmainlaan 156 - bus 7 - 1000 Brussel
tel. (02)553 82 34 fax (02)553 82 05

Prijs: 2650,-fr. (verzending inbegrepen).

Het boek kan verkregen worden door overschrijving van 2650,-fr. op rekeningnummer 091-2206040-95

Als U Lister tuinmeubilair koopt, koopt U kwaliteit. Anders dan bij menig ander merk, zijn de teak-houten tuinveteranen van Lister ècht bestand tegen weer en wind, tegen zon en vrieskou. Zo vindt U in Engeland Lister banken, die al meer dan 100 winters hebben getrotseerd.

Lister meubelen, ambachtelijk vervaardigd sedert 1883, zijn tuinmeubelen van waarde. Daarom staat de naam Lister voor kwaliteit en lange levensduur.

THE FIRST IN QUALITY
TEAK FURNITURE MAKING

lister dealers	België
ALGENO	Zoutleeuw
AREA FLORIBUS	Lokeren
ARS-HORTI	Dilbeek
BALLEGEER	Luik
CAMISA	schilde
CARMETUM	kermt
COMP. DES JARDINS	Brussel
COUNTRY STYLE	Haaltert
DE EGELANTIER	Otegem
DE TUINKAMER LUT VERHAERT	Antwerpen
DE TUINWINKEL	Nieuwpoort
ETAL DECOR	Ardooie
EXTRA MUROS	's Gravenwezel
FORE'	Eeklo
GARDEN STUDIO	Boechout
HELLEBORUS	Kortenbergh
HOLTEN INTERIORS	Geel
HORTUS	Tervuren
IRIS	Ninove
JOHN GILLE CO	Zutendaal
LABYRINT	Merelbeke
MODERN DESIGN	Neerpelt
RAVAGO	Arendonk
SPRINTER	Kapellen
TEAKHOUSE	Kontich
TUINARCH. WATTEL	Sijsele
TUINCOMFORT	Zoersel
TUINCOMFORT	st Martens Latem
TUINDECORATIE EPOS	Zedelgem
VAN DE VELDE	keerbergen
TUINEN VAN ACKERE	wielsbeke
TUINEN VAN EVA	mechelen
TUINPLANNING	Zolder
VERDE E BLU	Halle
VERDURME	wilrijk
LISTER dealers	Nederland
ANTIQUITÉS ET DÉCORATION	weert
BERG EXCLUSIEF	Helenaveen
BLOEMBINDERIJ BART BRESSER	Gendringen
BORG'S	wassenaar
DE LAGE SLUIS	beesd
DESVEERS	Nunspeet
FLAIR BLOEBINDERS	Oosterbeek
HILLSIDE	wageningen
KABINET DE VRIJ	Nijmegen
KERKHOF LAREN	Laren n.h.
KOENEN	Nieuw Bergen
LABYRINTH	Barendrecht (R'dam)
LIES HANS LIGHT & DESIGN	Utrecht
MARIJKE JANSSEN	sambeek (boxmeer)
METHA PARSON DECO.	Amstelveen
PAND 56	Akkrum
PRICKAERTS	Eijsden
PRINCENBOSCH	Gilze
ROZENKWEKERIJ DE WILDE	Bussum
RUYS INTERIEURS	Zeist
SERAMBI	Kaatsheuvel
TIJDLOOS	veldhoven
VAN DEN HURK	Eersel
LISTER dealers	Luxemburg
GAMM LUX	Luxemburg

Import Benelux

HELITEAK ESTATE FURNITURE
Koning Leopoldlaan 119
B-3920 Lommel - België
tel: + 32 (0) 11 54 40 01
fax: + 32 (0) 11 54 41 73
<http://www.heliteak.com>

19e eeuwse salons, Huis Zinner, Brussel (Am. Ambass.),
Polychromé en verguldwerk.

19e eeuwse gevelrestauratie en schilderwerk
Pandhotel - Brugge.

Polychroom schilderwerk en verguldin-
gen Hotel Errera, Brussel.

Archieven Gent, Marmer- en goudimitatieschildering.

Restauratie gevel 18e eeuwse "Goubloome" - Gent.

Vrijleggen en restauratie 19e eeuwse muurschilderwerk
CEPG - Gent.

19e eeuwse salons, Huis Zinner, Brussel (Am. Ambass.),
Renovatie van de decoratieve schilderijen schouw-
mantel.

Vrijleggen en renovatie damastschilderwerk
St. Martinuskerk - Overijssel.

PROVO^{NV}

SCHILDERS- EN AFWERKINGSBEDRIJF

Waar ambacht en kunst nog altijd, zoals vroeger,
één geheel vormen. Figuratief schilderen op
doek en het restaureren ervan, decoratief hout-
en marmerschilderen, vergulden, restauratie van
moeilijk schrijn- en stoffwerk + gevelrestauratie.

Erkenningen:
D5 klasse 2
D13 klasse 3
D23 klasse 3
D24 klasse 2
D25 klasse 3

SINT-JORISKAAL 7
9000 GENT

TEL. 09/223.12.96

FAX 09/233.27.56